

TÜRKMEN DILI

Umumy orta bilim berýän mekdepleriň
7-nji synp okuwçylary üçin okuw kitaby

(gaýtadan işlenen dördünji neşir)

*Özbeqistan Respublikasynyň Halk bilimi
ministrligi tarapyndan tassyklandy*

«SHARQ» NEŞIRÝAT-ÇAPHANA
PAÝDARLAR KOMPANIÝASYNYŇ
BAŞ REDAKSIÝASY
DAŞKENT – 2017

UO‘K: 811.512.164 (075)

KBK 83.3ya-922

T – 89

Awtorlar:

Hanmatow M., Hanmatow A., Razzakowa K., Söýunowa G.

- Syn ýazanlar:** **G.Welbegow** – Dörtgöl etrap 10-njy umumy bilim berýän orta mekdebiň ýokary taýpaly türkmen dili we edebiyaty mugallymy.
Isa Arazow – Dörtgöl etrap 6-njy umumy bilim berýän orta mekdebiň ýokary taýpaly türkmen dili we edebiyaty mugallymy.

T – 89

Türkmen dılı: 7-nji synp üçin okuw kitaby.
/ Awtorlar: Hanmatow M., Hanmatow A., Razzakowa K.,
Söýunowa G. — T.: «Sharq», 2017 — 160 s.

ISBN 978-9943-26-651-3

UO‘K: 811.512.164 (075)

KBK 83.3ya-922

Şertli belgiler:

- ▲ – Nazary maglumatlar.
- – Goşmaça tabşyryklar.
- ... – Galdyrylan harplar, meselem: böl...p.
- ? – Ýazylmagy ýa-da ýazylmazlygy mümkin bolan harplar, meselem: agz(?)ala
- S – Sözleýiş dilini ösdürmek.
- 1 – Sözi fonetik taýdan derňemeli, meselem: bolsa¹
- 2 – Sözi morfologik taýdan derňemeli, meselem: beýik²
- 3 – Sözüň ýazuw düzgüni düşündirmeli, meselem: wagt³
- 4 – Sintaktik derňew etmeli⁴
- 5 – Dyngy belgileriň näme üçin goýlandygyny düşündirmeli, meselem: (?)⁵

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň
hasabyndan çap edildi.**

ISBN 978-9943-26-651-3

© Hanmatow M., Hanmatow A., Razzakowa K.,
Söýunowa G.

© «Sharq» neşirýat-çapana paýdarlar kompaniýasynyň
Baş redaksiýasy, 2005, 2009, 2013, 2017.

Türkmen edebi diliniň kämilleşişi

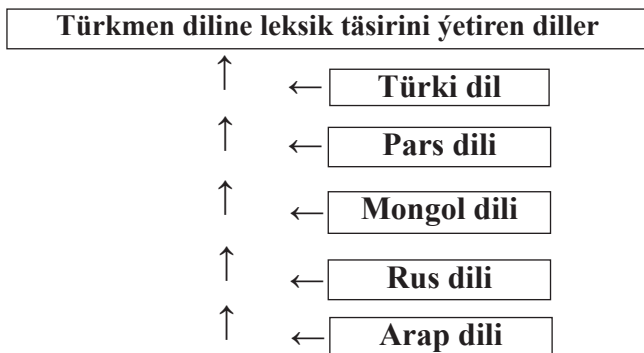
Türkmen halkynyň gadymy halk bolşy ýaly onuň dili hem gadymdyr. Türkmen dili şol gadymdan bäri gitdigiçe ösüp, baýlaşyp, kämilleşip gelipdir. Ol şu güne çenli türkmen halkynyň ösüşinde iň möhüm aragatnaşyk serişdesi bolup hyzmat edipdir.

Jemgyýet ösýär, özgerýär, dile hem öz täsirini ýetirýär. Jemgyýetiň ösmegi bilen dile dürli ugurlara degişli sözler girýär.

Dil içki we daşky resurslaryň hasabyna ösýär kämilleşýär. Diliň içki resurslaryň hasabyna baýlaşmagy diýilmedi, öz dilimizde bolan serişdeleriň hasabyna sözleriň emele gelmegidir. Garaşsyzlygymyza eýe bolanymyzdan soň ene dilimiz öz içki resurslarynyň hasabyna baýlaşdy, täze-täze sözler, adalgalar emele geldi.

Daşky resurslaryň hasabyna baýlaşmagy diýildi, beýleki dillerden geçen sözleriň hasabyna kämilleşmegine aýdylýar.

Türkmen halky geşmişde türki halklar bilen şeýlede başga birnäçe halklar bilen ykdysady, syýasy, medeni aragatnaşykda bolupdyr. Sol gatnaşyklar netijesinde türki halklaryň we başga-da birnäçe halklaryň dilleri türkmen diline öz leksik täsirini ýetiripdir. Türkmen diline öz leksik täsirini ýetiren dilleri aşakdaky shemadan görmek bolar.



Mundan başga-da ýokarda görkezilen dilleriň (has-da rus diliniň) üsti bilen türkmen diline – özge (grek, latyn ...) dilleriň hem leksik täsiriniň bardygyny belläp geçmelidiris.

Dil jemgyýetçilik hadysadyr, jemgyýetiň ösmegi bilen ol hem ösüp biler. Dil hemişe özüni döreden halka hyzmat edip gelipdir. Siz ýaşlar, şygryýet äleminiň şasy bolan Alyşir Nowaýynyň: «Ýüz dili bilseň hem öz ene diliňi unutma. Bu nadanlyk bolar» – diýen sözünden ugur alyp, öz ene diliňiz bolan türkmen dilini içgin öwrenmelidirsiniňiz. Bu barada biziň garaşsyz Özbekistan döwletimiziň konstitusiýasynda ýörite bellenilip geçildi.

Ine, siziň öz ene diliňiz bolan türkmen diliňizi içgin öwrenmegiňiz üçin, şu okuw kitaby gaýtadan işläp size hödürleýäris.

1-nji gönükmä. Goşgyny labyzly okaň, mazmunyny aýdyň.

Türkmen dili

(Gysgaldylyp alyndy)

Biz ýitmesek, sen ýitmersiň dünýäde,
Biziň barlygymyzda bolarsyň senem.
Seni maňa süýde garyp beripdir,
Çagakam ak süydün emdiren enem.

Ata-babalarymyň sözlän dili sen
Sen – hüwdi,
Sen – aýdym,
Sen – datly kyssa
Men sen bilen gam-gussany unudýan,
Uzak ülkelerde ýüregim gyssa.

Beýik Magtymgulyň dana sözi sen,
Ajap dessanlaryň namysy sensiň.

Sen meniň halkymyň akyl-paýhasy.
Hem halkymyň ary-namysy sensiň.

Çagalarym ömürylla unutmaz
Gadymlardan gelýän türkmeniň dilin.
Öz dilini bilip, özgän dilinem
Öwrenmek ullakan baýlygymyz biziň.

Başga dilde okap, ýazyp bilsem-de,
Başga dilde goşgy ýazyp bilmerin.
Siz dogry düşüniň, goşgy ýazamda,
Ene dilim seresidir dilleriň.

Goý, dünýäde ähli diller ýaşasyn,
Ýaşasyn içinde türkmeniň dilem.
Men dünýäniň bar baýlygyn çalyşman.
Dil baýlygym – uly mirasym bilen.

(A. Atabayew).

2-nji gönükmä. «Men tomusky dynç alşy nähili geçirdim?» diýen tema boýunça düzme ýazyň.

Düzme – belli bir tema boýunça öz pikiriňi ýazuw arkaly beýan etmekdir.

Düzmäni nähili ýazmaly?

1. Diňe temany gowy aýdyňlaşdyrjak materiallary saýlaň.
2. Ol materiallary degişli bölümlere bölün.
3. Düzen meýilnamaňyz pikiriňizi doly we zýygiderli beýan etmäge ýardam bermelidir.
4. Epigraf hakda işi ýazyp bolmankaňyz oýlanyň, ony meýilnamanyň aşagyndan sag burçda ýazyň.
5. Garalamaňyza ýazan düzmäňizi galam bilen iki gezek barlaň: ilki mazmuna, beýan edişiňize üns beriň, ikinji gezek okanyňyzda, sözleri ýerbe-ýer ulanylyşyna üns beriň.
6. Maglumatlaryň, delilleriň dogrudygyny barlaň.

7. Üçünji gezek okap, ýerliksiz hasaplan sözleriňizi çyzyň-da olary has degerli sözler, söz düzümleri bilen çalşyryň. Ýazylyşy şübhelili hasaplan sözleriňizi hem olaryň sinonimleri bilen çalşyryň.

8. Diňe şundan soň düzmäni arassalama göçürüň.

Fonetik derňew edilişi:

- I. Sesi we harpy aýdyňlaşdyrmak.
- II. Basymyň düşýän bognuny aýtmak.
- III. Çekimli sesler:
 - 1) çekimlileriň uzyn-gysga aýdylyşy;
 - 2) çekimlileriň toparlara bölünişi.
- IV. Çekimsiz sesler:
 - 1) açyk çekimsizler;
 - 2) dymyk çekimsizler.
- V. Bogun:
 - 1) bogun galyby;
 - 2) açyk bogun;
 - 3) ýapyk bogun.

Morfologik derňew edilişi:

- I. Sözüň haýsy söz toparyna degişlidigini aýtmak.
- II. Sözüň sada, goşma, tirkeş sözdüginini anyklamak.
- III. Onuň asyl, düýp ýa-da ýasama sözdügi barada maglumat bermek.
- IV. Sözüň goşulmalary;
 - 1). Ýasaýjy goşulmalar;
 - 2). Üýtgediji goşulmalar;
 - 3). Kömekçi goşulmalar;
 - 4). Sorag goşulmalar;
 - 5). Habarlyk goşulmalary.

3-nji gönükme. Aşakdaky goşgy bendini fonetik derňew ediň.

Salamyň öňüne söz geçip bilmez,
Duza-da şondan soň beriler nobat.

Çemce tutýan ýokdur çep eli bilen,
Nahara ýapysman, daşyňa seret.

(*B.Hudaýnazarow*).

Süýt ornuna şeker bergen enem sen,
Ahunyma arzy-halym arz eýle.

(*Mollanepes, XIX asyr*)

4-nji gönükme. Aşakdaky teksti göçürip, sözlemiň atdan bolan agzasyna baglanýan aýyklaýjylaryň aşagyny bir çyzyk, işlikden bolan agzasyna baglanýan aýyklaýjylaryň aşagyna iki çyzyk çyzyň. Gönükmäni morfologik derňew ediň.

Kemine birine myhman bolýar. Baran wagtynda olar çekdirme bişirip oturan ekenler. Emma ol öýüň aýaly naharyny gysganyp, Kemine basymrak turup gitsin diýip, eşitdiribrägede:

– Dor geçiniň etidir, dogar aýda-da bişmez – diýýär. Aýalyň tutan guşuny eýýäm ütüp goýan Kemine-de:

– Aý, aryp gelen myhmandyr, alty aýda-da gitmez – diýýär.

Şol wagtlar öýüň dulunda tärine daňylgy duran owlak Keminäniň içmeginiň ýamalaryny galgaşyp duran ýerlerini çintgiläp başlaýar. Şol wagt Kemine:

– Bä, başga ýerlerde myhman owlagy iýýärmikä diýýärdik weli, bu ýerde owlak myhmany iýjek bolýar – diýýär. (*K., «S.e»*)

§ 1. IŞLIK ŞEKİLLERİ

Işlikleriň zaman şekilleri

Gürrüni edilyän işiň, gymyldy-hereketiň öň bolup geçendigine, indi boljakdygyna ýa-da hut geplenip durka bolýandygyna garap, işlikler üç zaman aňladýarlar: Öten zaman, häzirki zaman, geljek zaman.

1. Işligiň häzirki zaman şekili.

Işligiň häzirki zaman şekili işiň, gymyldy-hereketiň häzir ýerine ýetirilýändigini bildirip, düýp işlikleriň yzyna *-ýar*, *-ýär* goşulmasy goşulyp ýasalýar.

Gymyldy hereketiň kim, näme tarapyndan ýerine ýetirilýändigini bildirmek üçin, häzirki zaman işliginiň yzyna degişli ýöňkeme goşulmalary goşulýar.

2. Işligiň geljek zaman şekili.

Geljekde boljak işi, gymyldy-hereketi bildirýän işlige işligiň geljek zaman şekili diýilýär.

Meselem: Ertir howa gowy boljak.

Işligiň geljek zaman şekili iki topara bölünýär: Mälim geljek zaman we nämälim geljek zaman işligi.

a).Mälim geljek zaman işligi anyk ýüze çykjak ýa-da bir sebäbe görä ýüze çykmajak gymyldy-hereketi aňladyp, düýp işligiň soňuna *-jak*, *-jek* goşulmalarynyň biri goşulyp ýasalýar.

b) Nämälim geljek zaman işligi düýp işligiň yzyna *-ar*, *-er* goşulmalarynyň biri goşulyp ýasalýar we bir işiň boljakdygyny çak etmekligi borç boýunça edilmeli işi ýa-da bir zadyň häsiýetine görä adatça bolýan gymyldy-hereketi bildirmek üçin ulanylýar.

3. Işligiň öten zaman şekili.

Öten zaman işligi gepeşilip durlan wagtdan öň ýerine ýetirilen işi, gymyldy-herketi aňladýar.

Öten zaman işlik şekili iki topara bölünýär.

1. Gutarnykly öten zaman işligi.

2. Dowamly öten zaman işligi.

Gutarnykly öten zaman düýp işlikleriň yzyna – *dy*, *-di* goşulmasy goşulyp ýasalýar.

Dowamly öten zaman işligi bir işiň, gymyldy-herketiň birnäçe wagt dowam edýändigini aňladyp, iki ýol bilen ýasalýar. Nämälim geljek zaman goşulmasyndan soň – *dy*, *-di* goşulmasynyň goşulmagy bilen. Bu hili dowamly öten zaman işligi has öňräk bolup geçen we köp wagt dowam eden gymyldy-herketi aňladýar.

Häzirki zaman işliginiň yzyndan – *dy*, *-di* goşulmasynyň gelmegi bilen. Bu ýol bilen ýasalan dowamly öten zaman işligi iki manyny aňlatmaga, ýagny täzeräkde bolup geçen dowamly gymyldy-herketi aňlatmaga hyzmat edýär.

Işlik şekilleri

1. İşligiň şert şekili.

▲ İşligiň şert şekili gymyldy-herketiň şertini aňladýar.

İşligiň şert şekili – *sa*, *-se* goşulmasy arkaly ýasalýar. Onuň ýokluk galypy düýp işligiň soňuna – *ma*, *-me* goşulmasynyň goşulmagy arkaly hasyl bolýar.

2. İşligiň hyýallanma şekili.

▲ Bir işi ýerine ýetirmäge hyýallanmagy, isleg bildirmegi, maksady aňladýan işliklere işligiň hyýallanma şekili diýilýär.

Ol – *makçy*, *-mekçi* goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar.

3. İşligiň buýruk şekili.

▲ Birine bir zady buýurmagy, tabşyrmagy, haýyş etmegi aňladýan işliklere işligiň buýruk şekili diýilýär.

Işligiň buýruk şekili ýörite goşulmalary kabul etmeýär. Düýp işlikleriň ählisi büýruk äheňinde aýdylanda, buýruk işligini hasyl edýär.

Meselem: Bar, gel, bar, ýaz, oka...

Buýruk işliginiň ýoklugy *-ma*, *-me* goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar.

Meselem: Oturma, gitme.

4. Işligiň hökmanlyk şekili.

▲ Gymyldy-herketiň hökman ýerine ýetirilmelidigini aňladýan işliklere işligiň hökmanlyk şekili diýilýär.

Işligiň hökmanlyk şekili *-maly*, *-meli* goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalýar.

Meselem: Işe barmaly, meseläni çözmeli.

Işligiň hökmanlyk şekiliniň ýoklugy *däl* kömekçiniň üsti bilen ýasalýar.

Meselem: Biz şu gün türgenleşige barmaly däl.

5. Işligiň isleg şekili.

▲ Işligiň isleg şekili arzuwy, ahmyr etmegi, ökünmegi aňladýar. Ol düýp işlikleriň yzyna *-sady*, *-sedi* goşulmalarynyň goşylmagy bilen ýasalýar.

Meselem: Ertir howa gowy bolsady.

Isleg şekiliniň ýoklugy *-ma*, *-me* goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar.

Meselem: gursady-gurmasady, diýsedi-diýmesedi.

6. Işligiň arzuw şekili.

▲ Arzuwy, dilegi, islegi aňladýan işliklere işligiň arzuw şekili diýilýär.

Ol *-aýady*, *-äýedi* goşulmalarynyň kömegi bilen ýasalýar.

Meselem: Belki, boş wadalardan dynyldygy bolayady-da. Baharymyz ýagynly gelip, dilegimiz ýerine düşäyedi-dä.

Arzuw şekiliniň ýoklugy *-ma*, *-me* goşulmasynyň kömegi bilen ýasalýar.

5-nji gönükme. Aşakdaky sözleri okap, zaman bilen üýtgän işlikleri depderiňize ýazyň.

Biz mekdebiň töwereginde erik, garaly, şetdaý nahallaryny ekdik. Olaryň oňat düýp almagy üçin köp zähmet çekdik: düýplerini ýumşatdyk, ýerli we mineral dökünleri bilen iýmitlendirdik, wagtly-wagtynda suw tutduk.

Otly uzak ýoly ýygryp, myçyp barýar. Emma ýolagçylar ne-hä sarsgyn, ne-de tigirleriň dükürdisini duýýarlar. Wagonlar tolkunsyz suwda ýüzüp barýan ýalydy.

– Men häzirlilikçe ýeriň ol ujam bolsa giderin. Emma iru-giç gaýdyp gelerin.

6-njy gönükme. Okaň. Aşakdaky böleklerden işlik şekillerini tapyp, depderiňize göçüriň.

1. Garry aşpez başyny belent tutup, haýal-haýal basyp barşyna, begiň ýüzüne alarlyp garady. Eger Durdy bagşy:

– Gulam aga, şu haramzadanyň gylyklaryndan irmediňizmi? – diýip, ara düşmedik bolsa, ol ýene-de şerebesini pürkjekdi, ýene-de duzlajakdy. (*G.Gurbansähedow, «Kyrk teňňe»*).

2. Bu gün okuwçylar gezelenje gitmeli, emma olar entek gitmeli däldiler.

7-nji gönükme. Berlen işlik şekillerini sözlem içinde getirin we olary morfologik taýdan derňäň.

Okamaly, gitmeli, ýazmaly, ýygsana, gitmeseň, alardyk, dursun, barmaly däl.

8-nji gönükme. *Okamaly, bilmeli, alsa, gitse, gelderdi* şekillerini ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda üýtgedip depderiňize ýazyň.

SİNTAKSİS WE PUNKTUASIYA

Grammatikanyň sözlemleri we sözlemde sözleriň baglanyşygyny öwrenýän bölümine (grekçe *sintaksis* «düzme» diýmekdir) **sintaksis** diýilýär..

Grammatika	Dyngy belgiler
Morfologiya	. nokat
Sintaksis	: iki nokat
	... köp nokat
	, otur
	; nokatly otur
	() ýaý
	« » goşa dyrnak
	? sorag
	! ýüzlenme
	?! sorag ýüzlenme

Grammatikanyň dyngy belgileriniň kadalaryny öwrenýän bölümine **puntuasiya** (grekçe *punktum* «nokat» diýmekdir) diýilýär.

§ 2. SÖZ WE SÖZ DÜZÜMI

9-njy gönükme. Sözleri okaň. Olar näçe sesden, bogundan ybarat? Sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini, nämäni aňladýandygyny anyklaň.

Owadan, baş, okamak, siz, bag, gyzlar, haly, gülzarlyk, aýj, örän ylgamak, ýedinjiler, ukyply, emma, tarap, ýaly, öýlän, gije, süýji.

Söz

▲ Söz diliň esasy birligidir. Adamlar sözüň kömegi bilen predmetleri, hadysalary, düşüňjeleri, olaryň özara gatnaşygyny aňladýarlar. Sözleriň esasy köplügi özbaş-

dak many aňladýan atlardan, sypatlardan, işliklerden, ... ybaratdyr. Özbaşdak many aňladýan sözler sesleriň utgaşmasyndan hasyl bolýarlar, bir ýa birnäçe bogundan durýarlar. Olar dürli söz toparlaryna degişli bolmak bilen, leksiki hyzmata eýedirler. Sözüň aňladýan düşünjesi onuň leksiki hyzmatydyr.

Söz düzümi

▲ Sözleriň grammatik we many taýdan özara birikmesinden emele gelen sintaktik birlige söz düzümi diýilýär. Söz düzümi iki ýa-da köp sözden bolup bilýärler.

Meselem: Akylyly adam, at gazanan artist.

Söz düzümini hasyl edýän sözler doly manyly bolup, biri beýlekisine garaşly bolýarlar. Olar biri-biri bilen ylalaşma, ýanaşma hem-de eýerme ýollary arkaly baglanyşýarlar (jedwele serediň).

Söz düzümi	Baglanyş ýollary
1. Biziň şäherimiz.	Sanda we ýöňkemedede ylalaşýanlygy üçin – ylalaşma baglanyşygy.
2. Asylyly gyz. Ýaşyl ýaprak.	Söz üýtgediji goşulmasyz, kömekçi sözsüz, tertip tanýyndan baglanyşanlygy sebäpli – ýanaşma baglanyşygy.
3. Guş ýaly uçmak.	Garaşly sözüň belli bir şekilde gelmegini esasy sözüň talap edýänligi üçin – eýerme baglanyşygy.

Söz düzümini hasyl edýän sözler iki bölekden ybarat bolup, olaryň birinjisine *garaşly söz* [G], ikinjisine *esasy söz* [E] diýilýär. Olar biri-birini aýyklarap gelýärler.

Meselem: Amanyň [G] bagy [E], galam bilen [G] ýazmak [E]. Bu okalgadaky kitaplary. Bu [G] okalgadaky [E], okalgadyky [G] kitaplary [E]

10-njy gönükme. Aşakdaky söz düzümleriň garaşly sözünü hem-de esasy sözünü anyklap depderiňize göçüriň.

Artygyň enesi. Bu adam. Gün ýaly nan. Edepli oglan. Üç agaç. Surat çekmek. Bilbil ýaly saýramak. Ylgap gitmek. Inlisçe geplemek. Habar bermek.

11-nji gönükme. Aşakdaky esasy sözleriň önünden garaşly sözleri getirip, söz düzümleri hasyl ediň we depderiňize göçüriň.

Gawun, okamak, aýdym, ene, dutar, ýaryş, ýygmak, okuwçy, sazanda, bilmek, tokly, çapmak, bakmak, mekdep, galam, söz, ýazmak, duýgy.

Nusga: Sary gawun: [G]-[E].

12-nji gönükme. Aşakdaky garaşly sözleriň yzyna esasy sözleri goşup, söz düzümleri ýasaň we depderiňize göçüriň.

Halk ... , tüýdükçi ..., seniň ..., ökde ... , hüşgär... , otuz ..., biziň ..., türgenleşýän ..., çeper ..., täsirli ..., altyn ..., berlen ..., bal ýaly ..., bilim ... , ajaýyp

13-nji gönükme. Aşakdaky söz düzümleriniň baglanyş ýollaryny anyklap giňişleýin düşündiriň.

Biziň mekdep, täze howa, öýüni saklamak, gül ýaly maşgala, bagta ýetmek, bilimli oglan, ýalan söz, bal ýaly gawun, bu ýer, otuz guş, owadan haly, köne tam, danalar danasy, ekin meýdany, okuw kitaplar, gara daglar, ajaýyp baglar.

Söz düzüminiň sözden tapawudy

▲ Söz düzümi hem edil söz ýaly, düşünjäni aňladýar, ýöne ol söze garanda has anyk düşünjäni görkezýär, çünki söz düzüminiň garaşly sözi esasy sözi aňladýan düşünjesini her taraplaýyn has-da anyklaşdyrýar, giňeldýär.

Meselem: Agaç (söz) – uzyn agaç (söz düzümi). Adam (söz) – akylyly adam (söz düzümi).

1. Bu wagtlar güýz aýlarynyň başlarydy. (*A.Durdyýew «S.E»*)

2. Dar jülgäniň içinde ýeke goýup gaýdan aty ýekesiräp kişňeýärdi.

(*N. Saryhanow «S.E»*)

14-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň we sözlemleriň içindäki söz düzümlerini aýdyp beriň.

Dag onuň ünsüni özüne çekdi. Başynda pelpelleýän pikirlerini derbi-dagyn etdi. Ussat ýerlerde işlenip çykarylan ýaly gat-gat galyp, asmana göterilen gara daglar, olaryň üstünde gögerip oturan arçalar, ýene şonuň ýalyly ony geň galdyrdy. Ol şulara seredip duran ýerinde şeýle diýýärdi.

«Eşiden deň bolmaz gören göz bilen» diýlen sözi ýene-de bir gezek tassyklady. Dagyň üstünde agaç gögeripdir, ulalypdyr. Bular baryp-ha biziň obamyzdan-da görnüp durýarlar. Olaryň köki neneň daşy deşip geçýärkä? Daglar gat-gat goýlupdyr. Bu kimiň işikä? «Herzreti Aly gylyjy bilen dagy iki ýarypdyr» diýerdiler. Bu dogry däldir. Heý, bu daşlary gylyç bilen iki ýarmak bolarmy? Ýöne welin bu daglaryň aşyklara ýol bermän, üstünde zaryn aglandyklary, belki, dogrudyr. Meniň welin ýolum açyk. Ine, şu jülge bilen gitjek oturjak.

Bagşy atyň başyny çekip, biraz salym şeýle pikir etdi.

Ol çuň jülgäniň içinde durup, ýokary – daglaryň başlaryna seredýärdi. Bu ýerden garamak ony kanagatlandyrmady, başlaryna çykyp görmegi höwes etdi. Atdan düşdi. Onsoň sag gapdalyndaky üstüne abanyp duran uly dagyň süýr depesine dyrmaşyp çykdy. («*N. Saryhanow Şükür bagşy*»).

15-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri göçüriň we söz düzümini tapyp, nähili baglanyşandygyny düşündiriň.

1. Hiç bir janawary oda ýakyp öldürmäh. Haýwanlaryň ýüzüne urmaň. Ýoly gazyp ýa suw guýup, ýolagçylara ezýet ýetirmäh. (*Şerigat*).

2. Edebi kitaplar bilen ymykly dostlaşdym.

3. Bilim üstüne³ sürünýän bela-beterlerden goraýan galkandyr. (*Rudaky*).

§ 3. ERKIN WE DURNUKLY SÖZ DÜZÜMLERI

Söz düzümleri iki topara bölünýärler (jedwele serediň).

Söz düzümi

Erkin söz düzümi

Durnukly söz düzümi

Olar mazmuny, hyzmaty, ulanyşlary boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar.

▲ Erkin söz düzüminde bir esasy söze birnäçe garaşly söz baglanyp, olaryň hersine bir grammatik soragy berip bolýar. (Sebäbi söz düzüminiň ([G] [E]) böleginiň her biri sözlemiň bir agzasy bolup gelmäge ukyplydyr). Bu söz düzüminde garaşly sözleriň orun taýdan ýerleşşi hem erkin bolýar, ýagny olar bilen esasy sözleriň arasyna başga sözler hem düşüp bilýär.

Meselem: Gyzlar häzir [G] häzir [G] (haçan?) ýuwaşlyk bilen [G] (nä halda?) kluba tarap [G] (nirä?) ugradylar [E].

Bu sözlemdäki üç sany garaşly sözün herisi bir grammatik soraga jogap bolup, *ugradylar* diýen bir esasy söze baglanyp geldiler. Muny shemada şeýle görkezmek bolar:

G

G

E

G

16-njy gönükme. Aşakdaky sözlemlerden erkin söz düzümlerini tapyp, depderiňize göçüriň.

1. Çopanlar goýunlary irden guma kowdular.
2. Goýunlar işdämenlik bilen gum otlaryny iýýärler.
3. Men öýden ir bilen ugradym.
4. Irden dostlarymy öýümize çagyrdym.

▲ Durnukly söz düzümlerini emele getirýän söleriň hemmesi bir soraga jogap bolup, sözlemdä bitewilikde bir agzanyň hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

Meselem: Ol ýyldyza toýnak salýar (näme edýär?). Bu mysaldaky üç sözden durýan durnukly söz düzümi bir soraga jogap bolup, bir manyny (keýpi köklügi) aňladýar.

Durnukly söz düzümlerine durnuklylyk häsiýeti mahsus bolup, olaryň sözleriniň ýerlerini çalşyrmak, ýerini üýtgetmek ýa-da aralaryna başga söz goşmak, köplenç mümkin däldir.

Meselem: Eli ýuka, maňlaýy gara, süýji dil.

17-nji gönükme. Durnukly söz düzümleriniň manylaryny düşündiriň.

1. Aç eşege ýük 2. Eli ýeňil. 3. Bolsa baş bolmasa ýigrimi baş. 4. Ädim ogurlamak. 5. Gapyrgasy sanabermeli. 6. Yzyna it salmak. 7. Eli egri. 8. Öýüni towuga ýükläýmeli. 9. Egniňde tozsun. 10. Taýak iýmek. 11. Ýüz görmek. 12. Ýüz bermezlik. 13. Jübi kesmek. 14. Üstünden dag agdarylan ýaly bolmak. 15. Saman astyndan suw goýbermek. 16. Gapyr basmak. 17. Gözüň aýdyň. 18. Baş öwretmek.

18-nji gönükme. Aşakdakylardan durnukly söz düzümlerini saýlap, depderiňize göçüriň.

– Ýeri-how, ýarygijeler köçeden näme gözleýäň? – diýipdir. Ependi:

– Ukym gaçdy, şony gözleýän – diýip jogap beripdir. (Ependi).

Ara bozulyp, tersleşip ýören adamlaryň üç günden soň ýaraşmaklary we kine-gahary, ýigrenji terk etmeleri gerek. (Şerigat).

Ol jansyzlaryň içinde gaty köp çärşenbäni başyndan geçiren, ýedi derýaň suwuny içen garry bardy. («Görogly»).

Köňli gara bilen bolmaňlar ülpet (Magtymguly).

Myralydan içi hyjuwly wezirler şol göz ýumup-açarda Myralyny ýasawullaryň önüne salypdyrlar. (B. Kerbabaýew «Myraly»).

Söýýän güýz paslyny.

Sarylygyny.

Göwnüme hoş ýakýar onuň pes päli.

(G. Ezizow «Serpaý»).

19-njy gönükme. Aşakdaky durnukly söz düzümlerini sözlem içinde getirip ýazyň.

Ýuwulmadyk çemçe. Ekilmedik ýerde gögermek. Gapyrgasyn sanabermeli. Gam çekmek. Gepe gitmek. Urup aglamak. Gözüni gapmak. Ülpet – ýoldaş, dost.

Söz düzümleriniň sintaktik derňew edilişi:

- I. Söz düzümlerini sözlemeden saýlap göçürmek.
- II. Olaryň görnüşlerini anyklamak:
 - 1) erkin söz düzümi;
 - 2) durnukly söz düzümi.
- III. Söz düzümleriniň gurluşy:
 - 1) garaşly söz;
 - 2) esasy söz.
- IV. Olaryň haýsy söz toparyndan ýasalandygyny aýtmak.
- V. Söz düzümleriniň grammatik hyzmaty.

20-nji gönükme. Aşakdaky sözlemlerden durnukly söz düzümlerini tapyň we aşagyňy çyzyp, depderiňize göçüriň.

1. Ol agzy tagam tapan ýerini ýatdan çykarmazdy.
2. Onuň aýtmaga bogny ysmandyr. 3. Ol täze köýnegini görene göz edip, hemmä görkezip çykdy. 4. Aýagyň düşümlü bolsun, Gurban aga. 5. Ýigitler oda düşüp iki ýana ylgýardylar.

6. Bir dertliniň könlün aldym, bile aglap, bile güldüm,
Ol seslenen ýaly boldy: Ýuka ýürek ýigit-diýip.

(A.Mämmedow «Gazallar»).

21-nji gönükme. Aşakdaky durnukly söz düzümleriniň aňladýan manylaryny aýdyňlaşdyryp, depderiňize ýazyň.

1. Başyň dik bolmak –
2. Oda ýanmak –
3. Ugur haýyr bolar –
4. Ham hyýal bolmak –
5. Mekgesine münmek –
6. Kireýsiz kilim kakylmaz –
7. Eli açyk –



Gaytalamak üçin soraglar:

1. Söz düzümleri, olaryň gurluşy hakynda nämeleri bilýärsiňiz?!
2. Sözden söz düzüminiň tapawudyny aýdyň?
3. Erkin we durnukly söz düzümleriniň nähili aýratynlyklary bar?
4. Söz düzümlerini hasyl edýän sözleriň nähili baglanyş ýollary bar?

§ 4. SÖZLEM

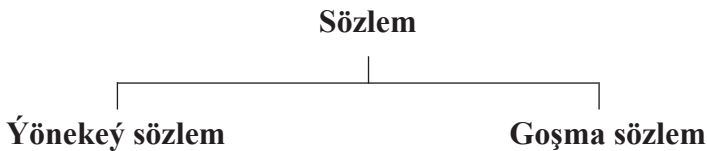
Biz kimdir birine öz pikirimizi ýetirmek üçin gepleýäris hem ýazýarys. Biziň gepleşigimiz we ýazuwymyz aýratyn sözlemlerden ybarat bolýar.

▲ Gutarnykly pikiri aňladýan söz ýa sözler ýygyndysyna sözlem diýilýär.

Meselem: Gözledim. Jaýyň içinde hiç kim ýokdy.

Bu ýerde iki sözlem bar. Birinji sözlemde meniň gözlänligim hakda, ikinji sözlemde jaýyň içinde hiç kimiň ýokdugy barada pikir ýöredilýär.

Sözlemler gurluşy boýunça iki topara bölünýärler:



22-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleriň gurluşyna üns berip, olary giňişleýin düşündiriň we depderiňize göçüriň.

1. Ol gün ýatdy. Ertesi çäş galanda derdi artyp, lerzan

bolup ugrady. (*B.Kerbabayew, «Myraly hem Soltansöýün»*).
 2. Aradan ençeme zamanlar geçdi. Baý Bugra begiň bir ogly boldy, Baý Begjan begiň bir gyzy boldy. (*«Gorkut ata»*). 3. Ol atyna baş öwretti. 4. Daňdanky uky rysgyňy kesýär. (*Hadys*). 5. Men ejemiň ýüzüne geňirgenip garanymy duýman galdym. 6. Ibn Sina dürli saz-gurallaryndan baş çykaryp bilipdir. (*N.Baýramsähedow*). 7. Garaşsyz Özbekistan Watanymyzyň döwlet nyşanlary: baýdagy, gerbi we senasy mukaddesdir. 8. Samarkant gadymy ýadygärliklere baý şäherdir. 9. Berdimyrat Berdak gara-galpak edebiyatyny esaslandyryjy, zehinli şahyr bolup, Magtymguly Pyragyny öz ussady hasaplapdyr.

Söz düzüminden sözleleriň tapawudy

Söz düzümi	Sözlem
Sözlerden aňlanylýan düşünjäni has anyklaşdyrýar. Garaşly [G] we esasy [E] sözden durýar.	Bir zady habar bermäge, soramaga we ýüzlenmäge hyzmat edýär. Baş agzalary bolýar. Bir sözden we köp sözden bolup bilýär. Gutarnykly pikir aňladýar.

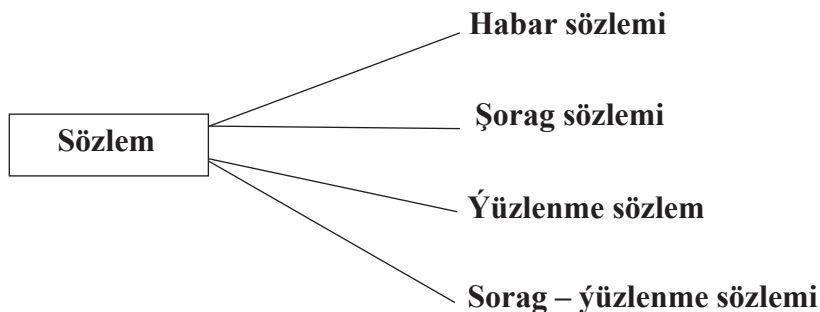
23-nji gönükme. Aşakdaky söz düzümlerini sözlem içinde getirip, depderiňize göçüriň.

Ekin meýdany, mylaýym şemal, eli arassa, çay teýi, gadymy şäher, elekden geçirmek, habar tutmak, gyzykly oýun, mukaddes toprak, agzybir halk, kineli göwün.

24-nji gönükme. Özbaşdak çeper eserlerden 6 sany sözlem ýazyň.

§ 5. SÖZLEMLERİN AÝDYLYŞY WE PIKIR AŇLADYŞY BOÝUNÇA BÖLÜNIŞI

Sözlemler aýdylyşlary, pikir aňladyşlary taýyndan dört topara bölünýärler.



25-nji gönükme. Okaň. Sözlemleriň aýdylyşy, pikir aňladyşy nähili? Olaryň soňuna haýsy dyngy belgileri goýlupdyr?

Eý, balam, akyl esasyndan bilginki, ata-enäniň hez-zet – hormatyny öz boýnuňa almak zerur, çünki perzendiň asly ata-enedir. «Näme üçin ata-enemi hormatlaýarkam?» diýmegin.

Bilgin, olar seniň üçin janyny pida etmäge taýýardyr. Eger her bir perzent akylly we dana bolsa, ol ata-enä hormat goýmalydyr. Ata-enäniň işi seni ulaltmak, saňa ýagşy gylyk öwretmekdir.

Eý, balam, ata-eneňiň göwnüne degmegin, olaryň ýüregine bitmez ýara salmagyn, çünki ýaradan ata bilen enäni ynýydana agyr jeza berýändir. («*Kowusnamadan*»).

26-njy gönükme. Özbaşdak hekaýa ýazyň.

Habar sözlemi

▲ Bir zady başga birine habar bermek üçin ulanylýan sözleme *habar sözlemi* diýilýär.

Habar sözleminde ses gitdigiçe peselýär we ýazuwda onuň yzyndan nokat (.) goýulýar.

27-nji gönükme. Sözlemlerdäki sözleri dürs okamaga çalşyň. Haýsy sözün aýdylyşy bilen ýazylyşynyň deň dældigini anyklaň, olary depderiňize ýazyň. Habarlarynyň aşagyny çyzyň.

Sähet aga küren obada ýaşayardy. Ony gören oglanlar derrew onuň daşyna üýşerdiler. Oglanlar oňa böwregi böken ýaly ýerli-ýerden sorag bererdiler. Ol gyssanmany adam saglygy üçin zerur bolan buýan, narpyz, üzärlük, atgulağ ýaly otlaryň derman üçin peýdalydygyny gürrüň berýärdi.

Ynsan özüniň hemme zadyny başga bir zada çalşyp bilýär. Emma ata-enesini hiç bir zada çalşyp bolmaz. Sebäbi olar her bir ynsanda deňi bolmadyk, ýekelik, täklikdir.

Sorag sözlemi

▲ Bir zady soramak üçin ulanylýan sözleme *sorag sözlemi* diýilýär.

Ýazuwda sorag sözlemineň yzyna sorag belgisi (?) goýulýar. Soragy aňladýan söz sözlemde belent heň bilen aýdylýar.

28-nji gönükme. Sözlemleriň aýdylyşy we pikir aňladyşy nähili? Göçüriň. Sözlemleriň yzyndan haýsy dyngy belgisini goýsaňyz ýerlikli boljak?

1. Erkin göreş boýunça haýsyňyz mekdebiň çempiony
2. Sen Kerim Gurbannepesowyň goşgularyny okadyň-my
3. Sen göreşmäge çykjakmy
4. Söz toparlarynyň atlaryny bilýarmisiňiz

5. Onuň aýdýanlary dogrumy
6. Sen türkmen halk eposlaryndan haýsysyny okadyň

Ýüzlenme sözlem

▲ Birine ýa-da bir zada ýüz tutulyp aýdylýan sözleme *ýüzlenme sözlem* diýilýär.

Ýüzlenme sözlemler içki joşguny (begenji, gyanjy, haýran galmagy, haýyş etmegi, buýrugy, gaharlanmagy we ş.m.) aňladyp, belent heň bilen aýdylýarlar. Ýazuwda ýüzlenme sözlemleriniň zyndan ýüzlenme belgisi (!) goýulýar.

29-njy gönükme. Sözlemleriň aýdylyşyna, pikir aňladyşyna üns beriň. Sözlemleriň zyndan degişli dyngy belgini goýup, depderiňize göçüriň.

1. Hormatly ýaşlar, edebiňizi saklaň
2. Ýaşasyn güneşli Özbegistanym
3. Tebigaty hiç kime harlatmarys
4. Watany ýürekden söýüň
5. Okuwçylar! Göreldeli tertip-düzgün ugrunda göreşiň

30-njy gönükme. Aşakdaky sözlemleriň aýdylyşlary, pikir aňladyşlary taýyndan nähili sözlemdigini anyklaň we degişli dyngy belgilerini (!, ?, .) ýerli-ýerinde goýup, depderiňize göçüriň.

1. ... Siz ýene-de bir zady unutmaň: bihuda öten minudy dünýä malyny berip gaýtaryp bolmaz// (*B.Kerbabaýew*).
2. ... Çalşanda, uz gylyjyň gädilmesin// Hak ýakan çyragyň öçmesin, taňry seni namarda zar etmesin// («*Gorkut ata*» *eposy*).
3. Eger üç kişi bolsaňyz, üçünji şahsa eşitdirmän ikiňiz özbaşdak pyşyrdaşyp gepleşmäň, çünki,

bu ony ynjydar// Adamlara garyşyp gitseňiz, onda ogryn gepleşeňiz hem bolar. (*Hadysdan*).

4. «Haýwan bu ýanda dursun, aýdyň hany halaýyk,
Sözlän sözi bimany, nadan nädip gün görer.//

Gulak gerip, soň süýräp gulaç ýarym dilini,
Dostun baryp dostlarna satýan nädip gün görer//

(A. Ötepbergenow).

31-nji gönükme. Aşakdaky tekstden habar, sorag we ýüzlenme sözlemlerini tapyp, olaryň many aňladyşlaryny düşündiriň. Galdyrylan dyngy belgilerini goýup göçüriň.

Ol Myradyň ýanyna geldi//

– Myrat, ýör, ikimiz düýejik ýasanmaga gideli//

– Düýejik // Nirä//

– Hol ilerki ýapjagazyň boýuna//

– Ýok, ýok//

– Näme üçin ýok//

– Ol bizi akdyrar ahyry//

– Wiý, bujagaz oglanyň samsyjakdygyny/ Akar ýaly biz näme gurjakmy//

Tüweleýiň diňe pişgäni göterişi ýaly ýapjagazam diňe gurjagy akdyrar//

(B. Kerbabaýew, «Öten günler»).

Sorag-ýüzlenme sözlemi

▲ Içki joşguny bildirýän sorag sözlemlere *sorag-ýüzlenme sözlemi* diýilýär.

Bu sözlemler belent heň bilen aýdylýarlar. Ýazuwda olaryň zyndan sorag-ýüzlenme belgisi (!) goýulýar.

Sorag-ýüzlenme sözlemleri çeper eserlerde duş gelip, sözlemiň beýleki görnüşlerine garanda has az ulanylýar.

Olary yzyndaky dyngy belgisi (!?) boýunça tanamak bolýar.

Bu sözleleriň ýasalyş ýollary:

1. –*my*, –*mi* sorag goşulmasy arkaly.

2. Adamyň içki duýgusyny bildirýän sözler arkaly.

Sorag-ýüzlenme aňladýan äheň arkaly sorag-ýüzlenme sözleleri pikir aňladýşlary we äheňi taýdan tassyklatjak bolmagy, geňirgenmegi, gatyrganmagy, çaklamagy, haýran galmagy aňladýarlar.

Meselem:

– O-how, ol henizem ugranokmy?!

– Ýok, ugranok.

– Hiý, şeýle-de eglenmek bolarmy?!

32-nji gönükm. Habar, sorag, ýüzlenme, sorag-ýüzlenme sözlemlerini anyklaň. Sözleleriň soňundaky dyngy belgileriniň goýluş sebäbini düşündiriň.

– Älhepus, ussa, bu kätmeni-hä oňarypsyň-ow!

– Ýogsamam, biziň elimizden çykan zadyň erbedi bolmaz!

– Bu dirzin näme? Sen dirzin hem bejerýärmiň?

– Buw, Näzik¹ eje, sen nirede gezip ýörsüň?! Şony bir bejerip dirzin ederin weli, köneligini tanap-da bilmersiň.

– Sen demre-de jan berip bilersiň.

– Näme, demre jan bermek kyn zat däl. Traktor dagyny hem men ýasap biljek ahyry!

(A. Durdyýew, «Bally molla»).

33-nji gönükm. Sözleleriň aýdylyşlary we pikir aňladýşlary boýunça görnüşlerini kesgitläň. Sözleleriň soňuna goýulmaly dyngy belgilerini goýup, ýazuw kadasyna laýyklykda göçüriň.

– Dogry aý(?)dýaň, Näzik eje, gyzlaryň meni halamajak

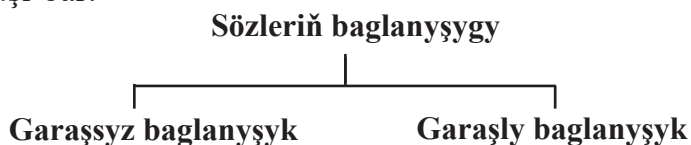
gümanam ýok// Bibijemaly aýryp bilsem, halan gyzymy alyp biljek// Hany, äber, kätmeniňi göreýin// Mun..ň-a ullakan işi ýok ekeni//

– Hawa-la, ussa jan, ullakan işi näme işlesin// Seniň gyz almagyňa Bibijemalyň näme gürr..ňi bol..p biler// Ol ýüz..gara seni gaýta ikelläp öýermeli ahyry//

– Ýogsa näme – diýip, ussa Näzik ejäniň kätmenini oda saldy//

§ 6. SÖZLEMDE SÖZLERIŇ BAGLANÝŞYGY

▲ Söz düzümleri we sözlemler sözleriň özara baglanyşmaklary netijesinde hasyl bolýarlar. Bu baglanyşygyň iki görnüşi bar:



I. Garaşsyz baglanyşyk

Sözleriň deň hukukly baglanyşygyna *garaşsyz baglanyşyk* diýilýär.

Bu baglanyşyk deňdeş agzalarda, ýüz tutma sözlerde, tirkeş sözlerde bolýar.

Meselem:

Salam size, daýy, daýza, ini, agam!

Oglan-uşak, uly kiçi, eşidiň, how!

Oçerk, hekaya, powest – epik žanra degişlidir.

34-nji gönükm. Garaşsyz baglanyşan sözleri tapyň.

Ýedi asyrdan soň ata-babalarynyň mirasdüşerleriniň diline düşen beýik şahsiýetleriň: Ýunus Emre, Garajaoglan we gaýrylaryň ruhy mirasy guwanmaga, buýsanmaga mynasyypdyr.

Ýunus Emre her bir zatda ynsan oglunda söýgini oýarmaga, ýagny barlyga söýgi, gurmaga, döretmäge, bilmäge, dostluga, hupbul Watana hak-Huda söýgi oýarmaga dalaş eden beýik şahsyýet hökmünde türki halklaryň kalbynda ýaşaýar. Edil häzirki zamanda ynsan balasyna Ýunusyň ündew edýän söýgüsi howa ýaly gerek.

35-nji gönükme. Aşakdaky sözlemlerden garaşsyz baglanyşan sözleri tapyň we depderiňize göçüriň.

1. Aýlar bazardan ruçka, depder, galam, çyzgyç aldy. 2. Bu gün bize Gurban, Döwran, Diýar geldi. 3. Eý, Hudaý! Gam-teşwişden, hapalykdan, ejizlikden, ýalkawlykdan, bahylykdan, gorkaklykdan, bergidarlykdan we horlukdan halas et diýip Senden pena dileýärim (!)⁵ (*Hadys*). 4. Men Hywadaky, Samarkantdaky, Buharadaky gadymy ýadygärlikleri gördüm. 5. Namartlar ýagşyny, pisi näbilsin. (*Magtymguly*).

36-njy gönükme. Özüňizden garaşsyz baglanyşyga degişli dört sany sözlem ýazyň.

II. Garaşly baglanyşyk

Garaşly baglanyşykda bir söz ikinji söze garaşly bolup, garaşly söz esasy sözi aýyklar gelýär.

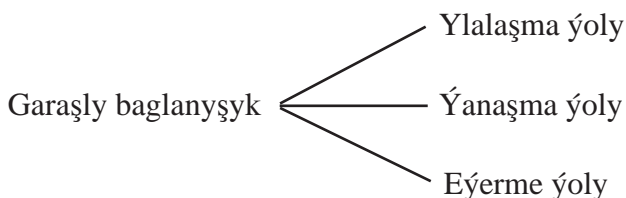
Meselem:

Sagat dynuwsyz ýöreyärdi.

Bu sözlemede *dynuwsyz ýöreyärdi* sözleri özara biri-birlere garaşly baglanyşykdadyr.

Ak kepderi. Sagadyň dili. Meniň kitabym. Bu söz düzümlerinde ak, sagadyň, meniň sözleri garaşly söz bolmak bilen, kepderi, dili, kitabym diýen esasy sözleri aýyklar geldiler.

Garaşly baglanyşykda garaşly sözler esasy sözlere aşakdaky üç ýol bilen baglanyşýarlar.



a) Ylalaşma ýoly arkaly baglanyşy

Garaşly sözün esasy söz bilen san we ýöňkemedede ylalaşmagyna *ylalaşma ýoly arkaly baglanyşy* diýilýär.

Meselem:

Men ir bilen geldim. Biz mekdepde ýaryş guradyk.

Ýokardaky mysallarda sözlemiň baş agzalary ýöňkemedede ylalaşyp geldiler. Aşakdaky mysallarda bolsa eýe we habar san taýyndan ylalaşýarlar.

Meselem:

Adamlar aýdym-saz diňlediler. Men kitaphanadan gyzykly kitap aldym.

37-nji gönükm. Sözlemleri okap, eýe bilen habaryň sanda ylalaşýan we ylalaşmaýan ýagdaýlaryny aýdyp beriň.

1. Olar depeleriň astynda ýatyr. (*T.Jumageldiýew «Merwden Mekgä çenli»*). 2. Olar ädigi Ependä görkezipdirler. (*Ependi*). 3. Men örän köp kitaplary okadym. Adamlar onuň sözüne ynandy. 4. Sen ir bilen Orazlaryň öýüne gel! 5. Siz edebiyatdan goşgy okaň! 6. Okuwçylar mugallymyň aýdan sözünü diňledi.

38-nji gönükm. Özüňizden garaşly baglanyşygyň ylalaşma ýoly bilen sözlem düzün we depderiňize geçüriň.

b) Ýanaşma ýoly arkaly baglanyşy

Garaşly sözün esasy söz bilen hiç hili söz üýtgediji goşulmasyz we kömekçi sözsüz diňe tertip taýyndan baglanyşyna *ýanaşma ýoly arkaly baglanyşy* diýilýär.

Meselem:

Biz şu ýyl olara baş wagon üzüm, gawun-garpyz ibermekçidiris. (*H. Ysmaýylow «Powestlerden»*). Agyr pikirler ýaş gelniň başyny aýlady.

39-njy gönükme. Aşakdaky sözlemleri okaň we sözlemdäki sözleri ýanaşma ýoly arkaly baglanyşyny aýdyp beriň.

1. O ýylyň bahary biçak ýagynly bolupdy. Çölde ýaşyl ýylak dyzdan geçip, alaňlardaky kaklar ýagyş suwundan püre-pürlenipdi. (*B. Hudaýnazarow «Akar suwuň aýdymy» e*). 2. Agyr kerwen togtady. Aňyrdan gyr atyny debsiläp gelen başy şar gara silkme telpekli, bugdaý reňk ýüzli, egni ak ezyka köýnekli, ýeňiljek çäkmenli, daýaw adam bularyň deňine gelip saklandy. (*H. Diwangulyýew «Çuwal bagşy» r*).

40-njy gönükme. Tekstden sözleriň ýanaşma ýoly arkaly baglanyşyny tapyp, depderiňize göçüriň.

Dört pasyl içinde döwre gurap duran adam ömür telpegiňi aýlaýançaň keýigiň kölegesini ýaly bolup, geçip gidýär. Adamzadyň gaýtalanmajak welileriniň biri dana Magtymgulynyň:

Ömrüň geçip barýan ýazdyr bir sagat,

Ne bolar bu ýazda eýlesen tagat.

– diýip aýdyşy ýaly, bu berlen ömre kanagat, sabyr, tagat eden ýagşy. Adam üçin ele ilen altyn halka bu baky juwan, bu baky goja äleme inmekdir.

Ir zamanlar adamlar säher örenlerinde sag-aman turanlaryna şatlanar ekenler. Ikindinaralar bolsa şol günüň gaýgy-gussasyna, şatlyk-baýramyna boýalyp, al şapaga garylyp batyp barýan Güne garap, «Ömrümüzüň bir günü ötdi» diýip aglaşypdyrlar. (Amanmyrat Bugaýew «Köňül gözgüsi»).

41-nji gönükme. Aşakdaky berlen sözleri ýanaşma baglanyşygynyň garaşly sözi edip, sözlem içinde getiriň we depderiňize göçüriň.

Birinji, beýik, bu, sada, gyzykly, asuda, täze, agzybir, arassa, ýedi, gök, mukaddes, dogry.

Nusga: Bu mukaddes toprak bizi ekleyär.

ç) Eýerme ýoly arkaly baglanyşy

Garaşly sözüň esasy söze eýermegi bilen ýüze çykýan baglanyşyga *eýerme ýoly arkaly baglanyşy* diýilýär.

Bu baglanyşykda garaşly söz esasy söze, onuň talap etmegine görä, düşüm goşulmalarynyň ýa-da sözsoňy kömekçileriniň üsti bilen baglanyşýar.

Meselem: Enemiň dili munuň ýaly ýerde tüýs dermandy. (A.Aşyrow «*Men Çörliniň ogly*»). Gawun bal ýaly süýjüdi (*Gazetden*).

Birinji mysaldaky olluk ýöňkemedede gelen dili diýen esasy söz garaşly sözünüň (enemiň) eýelik düşümde gelmegini talap edýär. Ikinji sözlemde bolsa bal garaşly söz ýaly kömekçisi arkaly esasy söze (süýjüdi) baglanýar.

42-nji gönükme. Sözlemlerden sözleriň eýerme ýoly arkaly baglanyşyny tapyp, depderiňize göçüriň.

Indi habary Genjimbegden eşidiň. Päh, Genjimem neb-sine ejiz zaňňar. Ol sürüsinden baş alty goýnuň ýok bolanyny eşidip, «Şondan hikmet ýetendir» diýip, Göroglynyň häremhanasyna baka ýörüberdi. Şol gaýdyşyna häremhananyň agzyna baryp çök düşdi, başyna geýen ýapmaç, köne telpegini sömmerdip, şol öňküleri ýaly sögünip, la-gyrdap otyr...

Görogly beg agasynyň gylygyna ýetikdi. Genjimiň: «Men senden gutulmanmy, öz alajyňy özüň görjek ýagdaýyň ýokmy?» diýen sözlerine Göroglynyň gulagy

öwrenişipdi. Emma bu sapar Genjimiň: «Arap gelip, Gü-
lendam ýeňneňi äkitdi, ol namysyň o ýanda ýatyr» diýen
sözi Göroglynyň ynjalygyny bozdy. («Görogly»).

43-nji gönükme. Sözlemlerden garaşly sözüň bir esasy söze
baglanyp gelenlerini tapyň we göçüreniňizde olary peýkam
çyzyklar bilen belgiläň.

1. Onuň başynda börügi we egninde duz ýaly aga-
ran alaça köýnegi bardy. (A.Durdyýew. «Saýlanan eser-
ler»). 2. Mirap ýeňillik bilen başyny ýerden galdyrypdyr.
(B.Hudaýnazarow «Akar suwuň aýdymy»). 3. Mamur eje
barşyna derýa özüni oklady. (A.Taganow «Uruş haçan
gutarýar» e). 4. Maňa ýene-de ýaňky iki göz görüňdi.
5. Ol eýýäm halypasyny ençeme toýda diňläp görüpdi.
(H.Diwangulyýew «Çuwal bagşy» e). 6. Ony ussalar ýörite
düýäniň örküjine oňaylap bejeripdirler. («Mekan» gazetini-
den).

44-nji gönükme. Goşgyny okaň we ylalaşma, ýanaşma,
eýerme ýoly bilen baglanyşan sözleri tapyň.

Har eýlär

(Gysgaldylyp alyndy)

Tekepbirlik eýläp, men-menlik etme,
Il içinde ýagşy adyň har eýlär.
Ýamana ýanaşma, bir habar gatma,
Habar gatsaň üstüň doly şer eýlär.

Dalda isläp ýalbarmagyn nadana,
Goý, ýyksyn goýbersin düýpsüz ummana
Dünýä sygmaz, çişer otyr, hamana,
Öz ýanyndan öz-özünü şir eýlär.

Baýly diýer, bet işlerden çek eliň.
Tä ölýänçäň ýaman görmesin iliň.

Ýagşy tutawergin niýetiň-päliň,
Ýaman niýet gabryň gysar, dar eýlär.

(*Baýly şahyr, XIX asyr*)



Gaýtalamak üçin soraglar:

1. Sözlemde sözleriň garaşsyz baglanyşyny düşündiriň.
2. Sölemde sözleriň garaşly baglanyşynyň haýsy ýollary bar? Olary gowy seljerip bilýärmiziňiz?

§ 7. SÖZLEMDE LOGIKI BASYM

▲ Sözlemde bir sözün beýleki sözlere garanda has belent heňde aýdylmagyna *logiki basym* diýilýär.

Sözlemde sözleýji haýsy sözün nygtalýandygyny görkezjek bolanynda, logiki basymdan peýdalanylýar, ýagny ol şol nygtalmaly sözi belendräk aýdýar.

Meselem:

Aman mekdepeden geldi.

Bu sözlemi aýry-aýry sözlere logiki basymy düşürmek bilen dürlüçe aýtmak bolar. Şu sözlemde Amanyň nireden gelendigini nygtajak bolsak, logiki basymy mekdepeden sözüniň üstüne geçirmeli.

45-nji gönükme. Logiki basymdan peýdalanyňp okaň. Göçüriň. Logiki basym bilen aýdylýan sözleriň aşagyny çyzyň.

Söz bardyr – kesdirer başy,

Söz bardyr – keser söweşi.

Söz bardyr – awuly aşy

Bal bilen ýag eýleýir.

(*Ýunus Emre*).

46-njy gönükme. Logiki basymy has gara ýazylan sözlere geçirip, aşakdaky sözlemleri daşyňyzdan okaň, soňra olary depderiňize göçüriň.

Aman zawodda işleýär. Zawodda Aman işleýär. Suray okuwa ir gelyär. Suray okuwa ir gelyär. Okuwa Suray ir gelyär. Ol şäherden düýn geldi. Ol düýn şäherden geldi.

§ 8. PAUZA WE INTONASIÝA

Pauza

▲ Pikiriň diňleýjä aýdyň we düşnükli ýetirilmegi üçin, sözleýişde gysgaça säginilýär. Sözlemde säginilmegi paузadyr.

Meselem:

Ony tutup// şäher häkiminiň ýanyna// eltipdirler.

Kä halatlarda sözlemde paузanyň orny üýtgände, sözlemiň aňladýan manysy hem üýtgeýär.

Meselem:

1. *Gurban// ussany tanady.*

2. *Gurban ussany// tanady.*

Bu sözlemleri paузany dogry ulanyp okasaňyz, onda olaryň dürli many aňladýandygyny bilersiňiz.

Intonasiýa

Sözlenýän wagty sözüň aýdylyş äheňi üýtgäp (kä peselip, kä ýokary galyp) durýar.

Belli bir sözüň, söz düzüminiň ýa-da sözlemiň degişli, gerekli äheňde aýdylmagyna intonasiýa diýilýär.

Meselem:

«Bä, bu nämekä?» diýip, bir-bimize seredişdik.

Bu sözlemiň ilkinji sözi has batly, soňky iki sözi batly, galanlary bolsa endigan aýdylýar.

Habar, sorag, ýüzlenme we sorag ýüzlenme sözlemlerinde intonasiýa dürli-dürlüdür.

47-nji gönükme. Pauzany, intonasiýany we logiki basymy dogry ulanyp okaň.

«Adamkärçiligiň oňat taraplary näme?» diýlen soraga kim wepalylyk, kim dogruçyllyk, kim kanagatlylyk, kim kaýylyk diýip jogap berer. Hemmesi-de dogry. Meniň üstüne goşjagym: beren sözüniň eýesi bolmak, sözünde tapylmak.

Adamkärçiligiň iň erbet häsiýetleri diýlen soraga-da her kim bir hili jogap berer: Kezzaplyk, mekirlik, hilegärlik, ýalançylyk, haýýarlyk, görüplik, ikiýüzlülük we başgalar. Meniň üstüne goşjagym dostuňa, ýoldaşyňa münkürlük etmek. (*H.Muhyýew «Ogullaryma pent»*).

48-nji gönükme. Pauzanyň we intonasiýanyň hyzmatyndan peýdalanyp okaň.

Balyklaryň suwsuz ýaşap bilmeýändiklerini her kim bilýändir. Şonuň üçin bize hem dünýäde ýaşamak üçin howa zerurdyr. Dem alanymyza köne howany çykaryp täze howany ýuwudýarys. Howasyz ýaşamak mümkin däl. Köne we porsy suwda balygyň ölüşi ýaly howa ýaramaz bolsa adamlarda hem kesel döreýär. Şonuň üçin ýaşayan jaýymyza, esasan hem jaýyň içini ýuwup durmak, ys we ş.m zatlardan päk saklamak zerurdyr. Wagty bilen penjiräni açyp, öýüň howasyny çalşyr-mak zerurdyr. Şonuň bilen birlikde, has yssy bolmadyk günde gezmek peýdalydyr. Öýüň kiçijikdigi sebäpli lampa, şem ýa-da adamlaryň demi bilen howa bozursa, gapyny açyp howany täzelemeli. (*Alymat ul-Bahot. «Edepli bolmagyň syrlary»*).

49-njy gönükme. Pauzanyň we intonasiýanyň hyzmatyndan peýdalanyp okaň. Nokatlar we sorag belgisi goýlan sözleri orfografik kada boýunça ýazyň.

Tagam iýmegiň ýeke bir edebi: köpç..lik bol..p, bir maşgala bol..p bir tabakdan nahar iý(?)lende, her kim öz öňünden iýmeli, gök-miwe ön..mleri iý(?)lende, saýlap iýseň hem hakyň bar. Maşgalada kim ýaşuly bolsa, şol tagama el urmazdan, beýlekiler el urmakdan saklanmaly. Tagam iýeniňde, biraz doýman goýmaly, bir nätanys myhman bolsa, tagama ilki öý eýesi el uzatmaly, goýanda-da soň goýmaly. Ondan soň myhmanyň gol..ny ýuwd..rmaly sag eliň bilen bokurdagyndan tut..p, çep eliň bilen jüründigin-den tutsaň, myhman: «Edeplije çaga ekeni öm(?)ri uzak bolsun» diýip alkyş eder. (*Gazetden.*)

50-nji gönükm. Pauzany we intonasiýany dogry ulanyp, labyzly okaň.

Agyr derde uçrasaň, derman tapsam özgeden,
Hem özgäniň kyn günde penakäri bolsam, bes!

Gözellikden göz doýmaz, ilim-günüm gözellik,
Il-gün üçin ýüregim setirlerme salsam, bes!

Nirde bolsam parhy ýok, jyda düşsem ömürden,
Watan sarpasyn saklap, Watan-diýip ölse, bes!

(*A.Mämmedow. «Gazallar»*).

51-nji gönükm. «Biz tebigaty goramalydyrys» diýen tema boýunça öý düzmesini ýazyň.



Gaýtalamak üçin soraglar:

1. Sözlüm näme?
2. Sözlüm aýdylyşy (intonasiýasy) we pikir aňladyşy taýyndan haýsy toparlara bölünýär?
3. Ýönekeý sözlüm näme, goşma sözlüm näme?
4. Sözleşde pauzany, intonasiýanyň hyzmatyny, onuň ýazuwda bellenişini düşündiriň.
5. Logiki basymyň hyzmatyny aýdyň.

§ 9. SÖZLEMDE SÖZLERİN TERTIBI. POEZİYADA INWERSIYA

Sözlemin her agzasynyň sözlemde belli bir orny bolýar.

Meselem:

Aşyr çopan goşuna bardy.

Bu sözlemde eýe *Aşyr* sözlemin başynda, habar *bardy* sözlemin ahyrynda, aýyrgyç *çopan* baglanýan sözlemin önünden, doldurgyç *goşuna* hem baglanýan sözünüň *bardy* önünden gelipdir. Bu kada habar sözlemlerine mahsus bolup, sözlemde ilki, esasan, eýe, in soňundan habar gelýär. Aýyrgyç bilen doldurgyç bolsa baglanýan sözleriniň önünden gelýärler.

Sözlemde sözleriň tertibi – sözlemdäki sözleriň orun taýdan belli bir kada eýermesidir.

Sözlemde bir sözi nygtamak ýa-da joşguny aňlatmak zerurlygy ýüze çykanda, sözlemde sözleriň orun taýdan ýerleşiş tertibi üýtgeýär.

Sözlemde sözleriň ýerleşiş tertibiniň üýtgemegine *inwersiýa* diýilýär.

Bu ýagdaý, esasan, gepleşikde, sorag, ýüzlenme sözlemlerinde, poeziýa eserlerinde duşýar.

Meselem:

1. – Gördüm ony men. (*Men ony gördüm*).
– Şeý diý-ä (*Gazetden*).
2. Barmydy olar? (*Olar barmydy?*).
3. Ýaşasyn garaşsyz Özbekistan! (*Garaşsyz Özbekistan yaşasyn!*)

Birinji mysal gepleşiğe, ikinji sorag sözlemine, üçinji mysal bolsa ýüzlenme sözlemine degişli bolmak bilen, sözlemde sözleriň ýerleşiş tertibi üýtgäp gelipdir. (Kada boýunça bolmalysy ýaýa alnan sözlemlerdir).

Gömüldi derýalar, ýykyldy daglar,
Ýetimler gözýaşyn döke başlady.

(Magtymguly)

Mysal alnan goşgy bendiniň birinji setirindäki eýeler derýalar, daglar, habarlardan gömüldi, ýykyldy yzda gelmek bilen inwersiýa hadysasy bolup geçipdir.

52-nji gönükme. Okaň. Eýe bilen habaryň sözlemdäki ornuny (tertibini) görkeziň.

1. Gürrüni diňläp patyşa köp manyly ýylgyrypdyr. (A.Bugaýew. «Köňül gözgüsi»). 2. Çatmalarda çagalalar bilen aýallar galypdyr. (T.Jumageldiýew «Merwden Mekgä çenli» k). 3. Ol hem oragy taşlap, harmana gelýär. (A.Durdyýew. «Saýlanan eserler»). 4. Sen hünär bilen bile ada eýe bolgun. («Kowusnama»k). 5. Musa uludan kiçä deň garapdyr. («Üç pygamber»). 6. Kel bagşy ondan mukam baryny öwrendi. (A.Aşyrow. «Könegüzer»).

53-nji gönükme. Sözlemleriň eýesini we habaryny tapyň.

Han küýli gelyänçä Hojamberdi böwediň üstünde gögeripdir. Han gelip, gulaklaryň beklär ýalysyny bekläp, giňelder ýalysyny giňeltdi. Böwedi we ýapdan suwuň agajjak ýerlerini gözünden geçirdi. Soň ýene durup bilmän, bugdaýlaryň pelleri dolupmy, dolmanmy aýlanmaga gitdi. Ep-esli wagt geçenden soň daň atdy. Ýagyş diňdi. Bulutlar syrylyp, howa açyldy. Gün ýalpyldap dogdy. (A Durdyýew. «Saýlanan eserler»).

54-nji gönükme. Sözlemde sözleriň ýerleşiş tertibini üýtgetmän özünizden alty sany habar sözlemni düzüň.

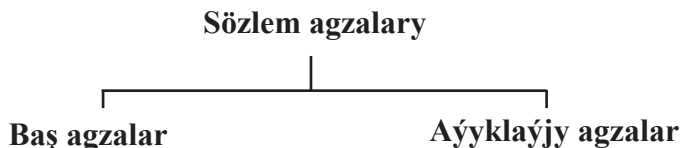
SÖZLEMIŇ BAŞ AGZALARY

§ 10. BAŞ AGZALAR BARADA UMUMY MAGLUMAT

Biziň gepleşigimiz aýry-aýry özbaşdak sözleleriň baglanyşmagyndan emele gelýär. Sözlemler bolsa sintaktik taýdan özara baglanyşan sözlerden düzülýärler.

▲ Sözlemi emele getirmäge, düzmäge gatnaşýan sözle-re *sözlem agzalary* diýilýär.

Sözlem agzalary hem, sintaktik taýdan ýerine ýetirýän hyzmatlaryna görä iki topara bölünýärler.



Baş agzalar sözlemde esasy pikiri aňladýarlar.

Meselem:

Ol kän sözlegiç däldi (Ç.Aşyrow «*Ganly saka*»).

Biziň üçin **sen** bir äpet gaýadyň (M. Seyidow «*Baş okean*»).

Uzakdan motosikliň sesi eşidildi (B.Hudaýnazarow «*Yzçynyň gözleri*»)

Ýokardaky mysallarda has gara ýazylan sözler sözlemiň baş agzalarydyr.

Sözlemiň aýyklaýjy agzalary sözlemiň baş agzalarynyň haýsy-da bolsa birine ýa-da özara bir-birlerine baglanýarlar. Aýyklaýjy agzalar baglanýan sözlerini aýyklaýarlar, olar dogrusynda belli bir soraga jogap bolýarlar.

Meselem:

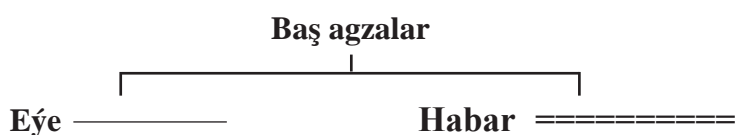
Olaryň miwesi ýok (B.Hudaýnazarow «*Yzçynyň gözleri*»).

Bibi **gahar** bilen bir ädim ätdi (*M.Seýidow «Bäşinji okean»*).

Atlylaryň birinden ses çykanok (*Ç.Aşyrow «Ganly saka»*).

Bu mysallarda bolsa has gara ýazylan sözler sözlemiň aýyklaýjy agzalarydyr.

Sözlemiň baş agzalary sözlemede ýerine ýetirýän sintaktik hyzmatlaryna görä, eýe we habar diýen iki topara bölünýärler.



55-nji gönükme. Sözlemlerden baş agzalary tapyň.

Men Özbegistanda ýaşaýaryn. Özbegistan – meniň watanymdyr. Bu toprakda meniň ata-babalarym ýaşapdyr. Onuň her bir garyş ýeri üçin, ata-babalarymyz öz janlaryny gurban edipdirler. Olar watanymyzy daşky duşmanlardan gorapdyrlar.

Biz ýaşlar hem watanymyzyň geljegi üçin göreşmelidiris.

56-njy gönükme. Özüňizden baş-alty sany sözlem düzüň we baş agzalaryny tapyp, aşagyny çyzyň.

57-nji gönükme. Baş agzalary tapyň. Eýesi sözlemiň daşyn-da bolan sözlemleri anyklaň. Göçüriň. Eýe bilen habaryň aşagyny çyzyň.

Ol daň saz beriberende Garyp bilen Şasenemi duşurdy. Aşyklaryň obasyndaky toýa bardy. Şeýdibem, aşyklaryň toýunam, bu toýam aýdym-saz bilen sowdy. Agyr märeke daña ýakyn dagady. Baýar bagşynyň hezil gürrüňleri bolsa

güni dogurdy. Diýseň degişgen, köpi gören Baýar halypa özüniň başyndan geçenlerini ýatlap güldür-hä güldür içimizi gyrdy. Onuň gürrüňlerine gülüp ýykyldyk. Şeýdibem, bagşynyň aýdymlyrynam, dessanynam, süýji-süýji gürrüňlerinem hezil edip diňledik. Ine, bagşy diýibem şolar ýaly usatlara diýäýseň. Baýar bagşy uzak gijäniň dowamyn-da birjik-de öwünmedi. Halypasyny welin, öwran-öwran ýatlady.

(A. Aşyrow, «Könegüzer»).

58-nji gönükme. Sözlemleri göçüriň we baş agzalary tapyp, aşagyny çyzyň. Goşma sözlem bilen ýönekeý sözlemleri anyklaň.

Boz oglan öýlerine geldi. Atasy otagy bezäp, ýüpek halyçalar ýazdyryp oturdy, oglany hem sag ýanynda oturtdy. Emma oglan bu wakalar hakynda söz açmady. Bezirgenler hem ýetip geldiler. Baş egip, salam berdiler. Olar görerler, hälki duşmanlaryň başyny kesen, ganyny döken oglan Baý Bugra begiň sagynda otyr. Bezirgenler geçip, oglanyň elini öpdüler.

(«Gorkut ata»).

§ 11. EÝE

▲ Sözlemde özi dogrusynda sözlenip, *kim?*, *näme?*, *nire?*, *näçe?* diýen soraglara jogap bolýan we habar tarapyndan aýyklanýan söze *eýe* diýilýär.

Eýe diňe baş düşümde gelip bilýär.

Meselem:

1. **Myhman (kim?)** ataňdan uly (*nakyl*).
2. **Gün (näme?)** guşluga galdy (*B.Hudaýnazarow «Akar suwuň aýdymy»*).

3. **Daşkent (nire?)** gün-günden gözelleşýär.
4. **Ýigrimi baş (näçe?)** başe galyndysyz paýlanýar.

Ýokardaky myhman, Gün, Daşkent, ýigrimi baş sözleri sözlemleriň eýesi bolup, olar baş düşümde gelipdirler.

Ýöňkeme goşulmalaryny kabul eden sözler sözlem içinde eýe bolup bilýär.

Meselem:

1. **Ejem** ör-gökden gelip ýakasyna tüýkürdi. (*B.H. «A.s.a»*).

2. Bugdaý **nanyň** bolmasa, bugdaý şözün ýokmudy?! (*Nakyl*).

3. Süýji **sözi** adamlaryň göwnüne ýaraýardy (*Gazet-den*).

Ýokardaky has gara ýazylan sözler ýöňkeme goşulmalaryny kabul eden eýelerdir. *-lar, -ler* san goşulmalaryny kabul eden sözler hem eýe bolup bilýär.

Meselem:

Isgender, Jemşit saldyran,

Beýik **binalar** görner (*Magtymguly*).

Bu goşgy bendindäki has gara ýazylan eýe san goşulmasyny kabul eden baş düşümde gelen sözdendir.

Sözlemde eýäni tapmak, kä halatlarda kynçylyk döredýär. Şeýle kynçylyk dörände ilki sözlemiň habaryny tapmaly we oňa eýäniň soraglaryny bermeli. Şol soraga jogap bolan söz hem sözlemiň eýesi bolýar.

Meselem:

Özbekistan Respublikasynda Özbekistan Respublikasynyň Konstitusiyasy we onuň kanunlary ileri tutulýar.

Bu ýerde habar ileri tutulýar. Bu habara eýäniň soragyny berýäris: näme (nämesi?) ileri tutulýar? Konstitusiyasy, kanunlary ileri tutulýar. Diýmek, bu ýerde Konstitusiyasy, kanunlary diýen sözler sözlemiň eýesidir.

59-njy gönükme. Teksti okaň. Sözleminiň eýesi bolup gelen sözleri ýüze çykaryň.

Muhammediň agtyklary, Alynyň we Patmanyň ogullary bolan Hasan we Hüseyin Orta we Kiçi Aziýada jebir çekenler hökmünde hormatlanýar, Muhammediň egindeşleri we keramatlylaryň hatarlaryna girýär. Olaryň mazarlary musulman ýurtlarynyň dürli ýerlerinde ýerleşýär. Weýsil Karan barada hem mifler giňden ýaýrandyr. Rowaýatlaryň birisinde Muhammediň uruşda bir dişini ýitirendigini eşidýär, ýöne haýsy dişidigini bilmeýär. Weýsil Karan Muhammet Pygamberden özüni artyk saýmazlyk üçin, ähli dişlerini aýyrdýar.

60-njy gönükme. Göçüriň. Sözlemlerden eýäni tapyp, aşagyny bir çyzyk çyzyň.

Göz seretmekden doýmaz.

Ot odundan doýmaz.

Alym ylymdan doýmaz.

Ýalta saçakdan doýmaz.

Hannas zerden doýmaz.

Zemin ýagmyrdan doýmaz.

(A.Durdyýew «Ýa pelek»).

61-nji gönükme. Göçüriň. Aşakdaky sözlemlerden eýäni tapyň.

1. Akylyly dostuny öwer. (*Nakyl*). 2. Baýlyk bagt däldir. (*A.Bugaýew «Köňül gözgüsi»*). 3. Alymlar ýanynda söhbet ýagşydyr. (*Magtymguly*). 4. Özbegistanda köp milletler ýaşaýar. 5. Myhman ataňdan uly. (*Nakyl*). 6. Men sport bilen gyzyklanýaryn. 7. Ol köp çeper eserler okaýar. 8. Aradan birnäçe ýyllar geçýär. Indi Magtymgulynyň goşgularyny oba adamlary höwes bilen diňleýärler. (*M.Kösäýew «Edebiyat barada söhbet»*).

§ 12. SADA WE GOŞMA EÝE

▲ Bir sözden ybarat bolan eýä *sada eýe* diýilýär.

Meselem:

Adamlar oňa geň galdy. Matematika – bu örän gyzykly ylym.

Bu ýokardaky sözlemlerde adamlar, matematika sözleri bir sözden ybarat bolany sebäpli, olar sada eýedir.

▲ Birden köp sözden emele gelen eýä *goşma eýe* diýilýär.

Goşma eýäni hasyl edýän sözler iki ýa-da üç sözden ybarat bolsalar-da, olaryň hemmesi bir soraga jogap bolýarlar.

Meselem:

Türkmen halky myhmansöýer halkdyr.

Adamyň ady, baş düşümde gelen familiýasy, lakamy, kesp-käri, garyndaşlyk aňladýan sözleri bilen gelende, tutuşlygyna goşma eýe bolýar.

Meselem:

Ybraýym Ýusupow – ussat şahyrdyr. Mämmetweli Kemine – şahandaz şahyr. Myrat aga Han küýlä hem käyedi, hem nesihat berdi (*A. Durdyýew «Saýlanan eserler»*).

Edaralaryň, okuw jaýlarynyň, gazet-žurnallaryň goşma atlary sözlem içinde baş düşümde gelseler, olar goşma eýe bolýarlar.

Meselem:

Garagalpak döwlet uniwersiteti Garagalpagystanyň iň iri okuw jaýydyr.

«Halk sözi» okyjylaryň eý görýän gazetidir.

62-nji gönükmä. Tekstdäki sada eýeleri görkeziň, olaryň haýsy söz toparlaryndan ýasalandygyny aýdyň.

Sen miras almakdan ötri ata-enäniň ölümünü dilemeğin. Olaryň rysgy arkaly rysga eýe bolup hereket etme-

gin. Senden haky ýagşyrak adama bahyllyk bilen gara-magyn. Malsyzlykdan garyp bolsaň hem baý bolmaga jan et. Sebäbi mal bilen baý bolandan akyl bilen baý bolan ýagşydyr. Akyl bilen mal toplap bolar, emma mal bilen akyl toplap bolmaz. Akmak ýigit tiz garyp düşer, bilgin! Akyl bir bahasyna ýetip bolmajak zatdyr. Ony ogry hem alyp gidip bilmez. Ol otda-da ýanmaz, suwda-da akmaz. («*Kowusnama*»).

63-nji gönükme. Göçüriň. Goşma eýeleri tapyp, degişli so-raglary beriň.

1. Gaçanyňy Gazan beg kowmady, aman diýenini öldür-medi («*Gorkut ata*»). 2. Pälwan aga ýaşlara maslahat ber-ferdi. 3. Indi Şükür bagşy nobaty Oraz berdi (*A.Aşyrow* «*Könegüzer*»). 4. B. Kerbabaýew Myraly we Soltansöýün hakdaky rowaýatlary halk arasyndan toplapdyr. 5. Türk-men dili – gadymy dildir. 6. Mämmetweli Keminäniň ady-na berilýän şorta sözler hem köpdür. 7. Gelin-gyzlar üýşüp läle kakypdyrlar.

Eýäniň sintaktik derňew edilişi:

- I. Sozlemde eýäni tapmak
- II. Eýäniň gurluşy:
 - 1) sada eýe;
 - 2) goşma eýe.
- III. Eýäniň haýsy söz toparlaryndan ýasalandygyny yüze çykarmak.
- IV. Eýäniň sözlemdäki hyzmaty.

64-nji gönükme. İçinde goşma eýesi bolan, özüňizden dört sany sözlem düzüň.

65-nji gönükme. Sözlemleriň eýelerini tapyň. Göçüriň. Eýeleri sintaktik taýdan derňäň.

1. Magtymguly Pyragy hemişe halkyň tarapdary bolupdyr. 2. Professor Mäti Kösäýew türkmen edebiýatynyň ody bilen girip, küli bilen çykýan hupbulwatan alymdy. (*Gazetden*). 3. Gorkut ata gylyjy ol ýigidiň biline baglady. («*Gorkut ata*»). 4. At öz islegi bilen däl-de, jylawyň çekiliş ugry boýunça çapýar. (*Gazetden*). 5. Merjen özüne ýar bolan kitaplaryndanam daşlaşyp barýardy. Näme üçindir olar soňky döwürlerde Merjeniň ýadyna düşenoklar. (*Akmuhammet Hemidow «Durmuşyň garaňky tarapy»*). 6. Türkmenler Gorkut atany diňe bir ýazyjy, şahyr, bagşy diýip tanaman, ony aýdan zady hökman bolaýýan keramatly adam hökmünde tanapdyrlar. (*M. Kösäýew «Edebiýat barada söhbet»*).

§ 13. EÝÄNIŇ DÜRLI SÖZ TOPARLARYNDAN BOLŞY

Sözlemiň eýesi aşakdaky söz toparlaryndan bolup bilýär:

1. Atlardan: Beki degişmani gowy görýärdi. (*H. Diwangulyýew «Çuwal bagşy»*). Aýallar bolsa derrew Baýram dagynyň yzyndan ylgaşyp ýetdiler. (*A. Durdyýew «Saýlanan eserler»*).

2. Sanlardan: On başimiz hem dogan ýaly bolduk. Okuwçylaryň ikisi göreldelidir.

3. Çalyşmalardan: Olar ony meýdanyň ortasyna eltip goýberdiler. Kim surata düşjek?

4. Işligiň nämälim şekilinden: Watanymyzyň tebigy baýlyklaryny goramak hemmeleriň borjudyr. Okamak örän peýdalydy zat.

5. Ortak işliklerden: Gezen – derýa, oturan gümra. (*Nakyl*). Giden getirer, oturan nyrrh sorar. (*Nakyl*).

6. Iş atларыndan: Onuň goşgyny labyzly okaýşy hemmeleriň göwnünden turdy. Myradyň mähirli garaýşy_çagalary özüne bendi etdi.

7. At deregine gelen sypatlardan: Ylymly – zor, ylymsyz – hor (*Nakyl*).

8. At deregine işligiň hökmanlyk şekilinden: Sylaglanmalylar öňe çykdylar.

9. At deregine gelen ümlüklerden: Syrkawyň ah-wahy artyp ugrady.

66-njy gönükme. Aşakdaky bölekleri göçürüp, atlardan bolan eýeleriň aşagyny çyzyň.

1. Dünýäde ilkinji áydymy adamlar enäniň owazyndan alan bolsalar gerek (*T. Jumageldiýew «Merwden Mekgä çenli»*).

2. Dagdan arkasy bolanyň, daşdan ýüregi bolar. (*Nakyl*).

3. Obanyň üstüne çöküpdür aşşam,

Gije ogurlapdyr belendi-pesi (*G. Ezizow*).

4. Nadan dostdan dana duşman ýagşydyr (*Zelili*).

5. Ýaşlykda alnan bilim daşa oýulan nagyş ýalydyr. («*Hadys*»).

6. Dil-bela, diş gala (*Nakyl*).

7. Iň güýçsüziň güýçlülerden hökmi zor (*Matal*).

8. Bilim – ynsanyň gözünü açýar.

67-njy gönükme. Aşakdaky bölekleri okap, at deregine gelen sypatlardan bolan eýeleri áydyp beriň.

1. Gazana ýanaşsaň, garasy ýokar, ýamana ýanaşsaň, belasy ýokar (*Nakyl*).

2. Keýpi açylar duşman görende mertler,

Pikir basar, gaýga gider namartlar (*Zelili*).

3. Atsaň nyşana deger okuň dogrusy,

Bir menzile ýetmez ýüküň egrisi,

Basym sandan çykar oba ogrusy,

Ýigit sada gerek, türkana ýagşy (*Magtymguly*).

4. It doýsa ogurlyk eder (*Nakyl*).
5. Egri azar – dogry – ozar (*Nakyl*).
6. Dok talaşar sebze hylgat geýmäge.
Kilim gözel zatdyr, don tapylmasa,
Aç dyrjaşýar gury nany iýmäge,
Müşgüldir, bişirge un tapylmasa (*Magtymguly*).
7. Bergili ertesi gelyär-de ýene karz dileýär.
8. Hantamaçylyk haýany iýer.
(*A.Durdyýew «Ýa pelek»*).

68-nji gönükme. Eýäni dürli söz toparlaryndan getirip, özüňizden baş-alty sany sözlem düzüň we göçürin.

69-njy gönükme. Aşakdaky bölekleri depderiňize göçürüp, eýäniň haýsy söz toparlaryndandygyny anyklaň.

1. Baglar ýere gaçan ýapraklarynyň yzyndan ses-üýnsiz seredip otyr. (*G.Ezizow*).
2. Akly ýagşylar unutmaz,
Gury agaja ýaprak bitmez,
Akyly² är mesgen tutmaz,
Hulky söýülmegen ýerde. (*Magtymguly*).
3. Her bir ýaşy kiçi ulynyň ýanyndan salamsyz geç-meýärdi, geçmek mümkin däldi (*H.Ysmaýylow «Powestler»*).
4. Yhlasly okamak her bir okuwçynyň borjudyr.
5. Olar köplenç halatlarda suwa düşmegiň düzgünini bilmeýärler.
6. Iş bolmasa, iýiş bolmaz (*Nakyl*).
7. Okuwçylaryň dördüsi goşgyny labyzly okady.

§ 14. HABAR

▲ Eýe dogrusynda bir zady habar berýän, eýe baradaky pikiri gutaran görnüşe getirýän söze *habar* diýilýär.

Habar eýäniň näme iş edýändigini, eýä degişli näme iş edilýändigini, eýäniň neneňsidigini, kim ýa nämedigini, tertip taýyndan näçenjidigini, nirededigini, eýäniň ornuny, nämeden edilendigini we ş.m. görkezýär.

Meselem:

1. Bibiniň kakasy çopan. 2. Jereniň köýnegi ýaşyl. 3. Biz bu ýyl hem birinji. 4. Ol goşgyny labyzly okayar.

Ýokarda berlen sözlemleriň birinjisinde habar eýäniň näme iş edýändigini, ikinjisinde sypatyny, üçünjisinde ornuny, dördünjisinde bolsa hereketi aňladyp geldi.

Işligiň buýruk, zaman şekilleri, işlikleriň ýöňkeme goşulmalary, kem işlikleri (habarlyk goşulmalary) habar aňlatmagyň morfologik serişdesidir.

Habaryň düzümindäki degişlilik bildirýän ýöňkeme goşulmasy sözlemede getirilmedik (sözlemiň daşyndaky) eýäni hem aňladyp bilýär. Bu jähtden ol iň esasy baş agzadyr. Mysal üçin, 1. Okadym. 2. Kitaby aldyňyz sözlemlerinde eýe getirilmedik bolsa-da, habaryň degişlilik aňladyşyndan birinji sözlemiň eýesiniň men, ikinjisiniň eýesiniň siz sözüdiği belli bolýar.

70-nji gönükme. Tekstden habar bolup gelen sözleri tapyň. Göçüreniňizde habaryň aşagyny çyzyň.

Şerigat buýruklary dürli kitaplarda ýerleşdirilipdir. Şol buýruklaryň halka elýeterli bolmagy üçin, alymlar, şahyrlar öz döwründe örän uly iş edipdir, öz sözlerinde Şerigatyň iň möhüm buýruklaryny sada dil bilen halka düşündürmäge çalşypdyrlar. Bu hyzmaty bizde Döwletmämmet-Azady pikir paýhasyny, uly zehinini sarp edipdir. Wepaýy hut şu meselä bagyşlap «Rownak-ul-yslam» atly ýörite kitap

ýazypdyr. Magtymguly Pyragynyň goşgularynda şerigatyň möhüm buýruklaryny beýan edipdir (*Hudaýberdi Hally*).

71-nji gönükme. Habar bolup gelen sözlere tapyň. Olara haýsy goşumlaryň goşulandygyny düşündiriň.

Bagşynyň öz gözlerine gaty göwni ýetýärdi. Olar diýseň kesgirdi, çaly-çerkeziň düýbünde busup ýatan towşaný il-den önürti görýärdi. Bagşy ýalňyşman eken.

Ol zenan maşgala «Duraweriň!» diýen äheňde ças-lyrak gygyrdy-da, bulara bakan elesläp gaýtdy. Onuň başujundaky ýelýyrtan ýaglygy agşamyň şemalyna galgap-galgap gidýärdi.

Bu ahwalata haýran galan ýolagçylaryň saklanmakdan başga çykalgalary galmady.

– Günämi geçiň, atam. Meger, siz Hydyr ata bolmaly. Düşümde gördüm. Ýeke galan balama rehim ediň. Ajalyň elinden almasaňyz, eňek atyp gidip barýar. Sowulyň bize.

Egni sary giden biýz köýnekli, başy köneje ýaglykly hortap aýalyň ýüz keşbi onuň çekýän jebir-süteminden habar berýärdi. Gözleri içine çöküşip gidipdir.

(*H. Diwangulyýew «Çuwal bagşy»*).

72-nji gönükme. Mugallymdy, görse, geň galdy, düşündirerdi, boldy, bar sözlerini sözlemiň habary edip, özüňizden mysallar getirin we depderiňize göçürin.

73-nji gönükme. Aşakdaky böleklerden habar bolup gelen sözlere tapyň we habaryň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

Biz özümizden ululara salam berýäris. Ýaşulular bolsa bize «Için-daşyň saglykmy?!» diýýärler. Bu sözlemdäki «saglykmy» diýen söz hemmämize düşnükli. Emma «için-daşyň» diýlen sözler bize düşnüksizdir.

Elbetde, bu sözlemdäki, «için» diýlen – ogul, «daşyň» diýlen sözde – gyz toparyň nazarda tutulandyr.

Diýmek, ýaşulular bizden «Ogul-gyz toparyň saglykmy?!» diýip, hal-ahwal sorayan eken.

§ 15. SADA WE GOŞMA HABAR

▲ Bir sözden bolan habara *sada habar* diýilýär.

Meselem:

Biz ata-enelerimiziň hojalyk işlerine kömekleşýäris. Amangül «Mugallymlar» gazetini okaýar. Sen Watany goramaga borçlusyň.

▲ Birden köp sözden emele gelen habara *goşma habar* diýilýär.

Meselem:

Biz garaşsyz döwletimiziň ýaşlar hakyndaky aladasyna iş bilen jogap bereris.

Japbaklar Topbagyň sözünü makul bildiler (B. Ker-babaýew «Japbaklar»e.).

Goşma habary hasyl edýän sözler sintaktik we many taýdan özara berk baglanyşýar, bir bitewilige emele getirýärler we bilelikde bir soraga jogap bolýarlar. Olary aýratynlykda alsaň onda sözlemeden aňlanylýan pikir bulaşýar.

Meselem:

Japbaklar Topbagyň sözünü makul (?). Japbaklar Topbagyň sözünü bildiler (?).

Mert menem ýoldan azaşdym,

Arap, sen menmenlik etme.

Gapyl bolup, gola düşdüm,

Zaňnar, sen menmenlik etme.

(Görogly eposyndan)

74-nji gönükme. Sada we goşma habary tapyň.

Halk arasynda şeýle rowaýat bar...

Eziz han hakda ozalam köp eşidip ýören Jüneyit han ony ilkinji gezek görende, oňa göwnündäkini ýañzydyp, şeýle diýenmiş: «Serdar, seniň nähili gowy ýaragyň bar eken! Donuňam gowy eken. Telpegiň hasam ajap eken!». Eziz han onuň näme diýjek bolýanyna düşunipdir, ýöne sesini çykarmandyr. Soňky gezek duşanlarynda, tejenli serdar Jüneyit hanyň ýanyna sowgatly gelipdir. Ol özüniň inlis mauzerini hem, kazak karabinini hem gysganmandyr, egnindäki agaç çäkmenini hem gysganmandyr. Ol hem tejenli hana kümüş uýanly ýomut atyny beripdir. «Telpegiň-ä dözmediň öýdýän? – Ýa-da düşünmediňmi? Telpegiň maňa beýleki zatlardan has gowy ýaralarydy».- «Telpek özümiňki, han aga – diýip, Eziz han gaba telpeginini maňlaýyna süýşürüp jogap berenmiş. – Ol meniň kellämiň bezegi. Telpegimi bersem, ertir sen meniň kellämi dilärsiň. Kellämi bolsa diňe telpegim bilen bile alyp bilersiň...» (*«Eziz han hakda hakykat» kitabyndan.*)

75-nji gönükme. Aşakdaky böleklerde galdyrylan sözleri manylaryna görä ýerine goýup, tutuşlygyna depderiňize göçüriň, goşma habarlaryň aşagyny çyzyň, olary düşündiriň.

1. Ikisiňiň hem ýüzi ... boldy. 2. Kakasynyň beren maslahaty onuň ýüregine ... boldy. 3. «Gözel» geçen ýyl respublikan ýaryşda ... gazanypdy. 4. Artyk gozgalaňçylara bakan ... goýdy. (*B.K., «A.ä»*). 5. Gaýgysyz ep-esli oýlap, sowan çayyny owurtlandan soň, dostuna ... berdi. 6. Arzuwly güne ýetilýänçä, halkyň söýgüli ogullary ... bolýar. (*B.K., «G.A»*). 7. Şoňa görä adamlaryň başynda şeýle sowal ... geldi. 8. «Bagşy şu diýlenleriň haýsy birini ... ederkä?».

Değişli ýerine goýmak üçin sözler: Çym gyзыл, jüňk, birinjilik, at, sowal, gurban, hasyl, emele, kabul, makul.

76-njy gönükme. Aşakdaky teksti depderiňize göçürüp, sada habaryň aşagyna bir çyzyk, goşma habarlaryň aşagyna iki çyzyk çyzyň.

1. Elmydama bir meňzeş nahar iýip ýörmeklik adamyny irizýär, onuň işdäsi peselýär we naharyň siňmegi haýallaýar. Diýmek, adam özüniň gündelik iýýän iýmitiniň dürli-dürli bolmagy ugrunda aladalanmalydyr. Dürli-dürli iýmitlerden taýýarlanan nahar işdäni açýar, gowy siňýär we ýokumly bolýar. 2. Yzly-yzyna nahar wagtyny geçirip ýörmeklik adamyny ýalta edýär, ýatkeşligini peseldýär. Nahary howlukman, rahat oturyp iýmeli, munuň özi «işdä şiresiniň» köp emele gelmegine we naharyň siňňitli bolmagyna kömek edýär.

§ 16. HABARYŇ DÜRLI SÖZ TOPARLARYNDAN BOLŞY

Sözlemleriň habarlary dürli söz toparlaryndan bolup bilýär:

1. Atlardan: Bazar – ökde suratçy.
2. Sypatlardan: Bal süýji, baldan bala süýji.
3. Sanlardan: Altyn we kümüş medallara mynasyp bolanlar dörtdür.
4. Çalyşmalardan: Mekdebiň müdiri sizmi?
Gowy işlänler – biz.
5. Bar, ýok, az, köp ýaly sözlerden: Bizde bilimli okuwçylar köp. Seniň bilýän zadyň barmy?
6. Habarlyk goşulmalaryny kabul eden sözlerden: Bir gapdalda jeňňellik, bir gapdalda derýamyş. Barjak ýerimiz baglykmys.

77-njy gönükme. Sözlemleriň habarlaryny tapyň. Göçüriň. Habar bolup gelen sözleriň aşagyny çyzyň we haýsy söz toparyna degişlidigini üstlerinden ýazyň.

1. Leb ýakadyr,
Ab-da suw.
Amyderýaň
Boýy bu (*R. Seýidow*).
2. Ozal akan ýerden akarmyş aryk,
Özün öwen ýigidiň tanapy çüýrük. (*Magtymguly*).
3. Adama kesel agzyndan girer, bela agzyndan çykar.
(*A.Durdyýew «Ýa pelek»*).
4. Biziň synpymyzda okuwçylaryň sany otuz.
5. Aý süýt ýaly aýdyň, bu gün on dördi. (*A.Kekilow*).
6. Bahyl – diňe özi iýer.
Husyt – özem iýmez, ile-de iýdirmez. (*A.Durdyýew «Ýa pelek»*).
7. Ol zehinli okuwçydyr.
8. Özbekistan – meniň Watanym.

78-nji gönükme. Okaň. Sözlemleriň habarlaryny tapyň. Göçüriň. Habarlaryň aşagyny çyzyň. Galdyrylan dyngy belgilerini goýuň.

Magtymguly Şirgazy medresesinde üç ýyl okap, ýurduna gaýdypdyr // Medresede okaýan talyplar şahyr gidenden soň: «Öň Magtymguly halypamyzdy // Bilmedik ýerimizi ondan sorardyk² // şygyr okap berip, göw(?) n..mizi götererdi // Indi biziň halypamyz kim bolar⁴ // Haýsomyzyň ylmymyz köpkä // «diýip, özara jedelleşip başlapdyrlar // Medresede ders berýän Hezreti Pälwan talyplaryň jedelini eşidip:

– Talyplar, siz jedelleşip, azara galyp ýörmän² // Ylmyň baryny Magtymguly öz ýany bilen äkitdi – diýipdir // («*Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar*»).

79-njy gönükme. Göçüriň. Habarlary tapyň we haýsy söz toparlaryndan ýasalandygyny aýdyň.

Köňül

... Adam mydama niýetine görä tapýandyr. Köňül haýsy zadyň yşgynda bolsa şony hem tapar. Köňül diýlen gudratly patyşadyr, adam gaýry agzalary oňa esgerdir. Köňül nämäniň yşgynda bolsa, agzalar hem şonuň yşgyndadyr. Köňül her tarapa ýüwürse welin, ol göwün hiç zada ýaramaz. Öz göwnüm diýip, kişiniň göwnüni hergiz ýykyjy bolmagyn. Göwün ýykmakdan uly günä ýokdur. (A.Durdyýew «Ýa pelek»).

Habaryň sintaktik derňew edilişi:

I. Sözlemeden habar tapmak.

II. Habaryň gurluşy:

1) sada habar; 2) goşma habar;

III. Habaryň haýsy söz toparyndandygyny anyklamak.

IV. Habaryň sözlemdäki hyzmaty.

80-nji gönükme. Habary dürli söz toparyndan getirip, özüňizden baş sany sözlem düzüň we depderiňize göçüriň. Habaryň haýsy söz toparyndan ýasalandygyny aýdyň.

81-nji gönükme. Habary dürli söz toparyndan getirip, özüňizden baş sany sözlem düzüň we depderiňize göçüriň. Habaryň haýsy söz toparyndan ýasalandygyny aýdyň.

– Dursun, sen näme üçin geldiň(?)⁵

– Seni alyp gitmek üçin.

– Men nä ýüz bilen baráýyn, men ömürlük maýyp (...)⁵
men (...)⁵

– Diýme şu sözi. Men ýörite³ şonuň üçin yzyňdan çykdim, bütin Daşkente sorag salyp, seni tapmadym. Seniň üçin, meniň ar(-)⁵namysym üçin, iliň üçin, ýurduň üçin aýaksyz galdyň, şol sebäpli hem men seni öňk..den iki esse artyk söýýärim.

ýörite
mümkin
bütün
gündiz

§ 17. EÝE BILEN HABARYŇ YLALAŞYGY

Eýe bilen habar, esasan, sanda we ýöňkemedede ylalaşýar. Eýe bolup gelen söz haýsy sanda we ýöňkemedede gelse, habar hem şol sanda we ýöňkemedede gelip, baş agzalar özara ylalaşýar.

Meselem:

Men ir bilen geldim.

Bu sözlemiň eýesiniň menlik ýöňkemäniň birligini aňladýan men söz bolany sebäpli, onuň habary-da şol ýöňkemäniň birlik sanynda gelipdir, ýagny eýe we habar sanda hem-de ýöňkemedede ylalaşypdyrlar.

Käbir sözlemde eýe bilen habar diňe sanda ylalaşýar.

Meselem:

Okuwçylar pökgi oýnaýarlar.

Eýe bilen habaryň sanda ylalaşmasy olluk ýöňkemedede berk däldir, ýagny olar sanda ylalaşman hem bilerler.

Meselem:

Bizde meşhur türkmen halylary öňdürilýär.

Habar işligiň mälim geljek zamanyndan ýa-da işligiň hökmanlyk şekilinden bolanda hem ol eýe bilen sanda we ýöňkemedede ylalaşmaýar.

Meselem:

Men (biz)

Sen (siz)

Ol (olar)

aljak (almaly)

Habar sypatlardan, bar, ýok, az, köp ýaly sözlerden bolanda-da sözlemiň eýesi bilen sanda ylalaşman biler.

Meselem:

Okuwçylaryň hasyl ýygymynda zähmet çekişleri göwnejaý. Siziň obaňyzda pälwanlar köp. Zalda dürli ýurtlardan gelen wekiller bar.

82-nji gönükme. Eýe bilen ylaşlaýan we ylalaşmaýan habarlary aýdyp beriň.

1. Men düýeçal³ içip geldim. 2. Sen daşary ýurtlarda näçe ýyl okadyň? 3. Aýlar aýlanyp ýyllar dolandy. (A.Aşyrow «Könegüzer»). 4. Itiň urşundan Görogly söweş usulyny ýasaýar. (T.Jumageldiýew «Merwden Mekgä çenli»). 5. Onuň aýagynyň astynda çalaja duran şahajyklar, düşek bolup ýatan ýapraklar çygşyldaýardy. (Žurnaldan). 6. Bu işleriň baryny özi etmeli. 7. Olar ol bentleri kä wagtlar jemleýji häsiýetde gelýän sanamalara deregem ulanyberýärler. 8. Olar öz günälerini boýun alypdyrlar. Humaýyň çeken suratlary owadan. 9. Men daň atmanka patyşanyň ýanyna ýetmeli. (B.Kerbabaýew «Myraly we Soltansöýün»).

83-nji gönükme. Çeper eserlerden eýe bilen habaryň ylalaşyp-ylalaşmazlygyna degişli dört sany sözlem ýazyň.

84-nji gönükme. Böleklerden baş agzalary tapyň. Olaryň ylalaşygyny düşündiriň. Göçüriň. Baş agzalaryň aşagyny çyzyň.

1. Halk özüne hakyky, päk hyzmat eden adamy hiç haçan ýatdan çykarmaz (A.Aşyrow «Könergüzer»). 2. Siz onuň güýz hakydaky goşgular toplumyna üns beriň ... (H.Diwangulyýew). 3. Ýaşlar politehniki taýýarlygy ozaly bilen mekdepde alýar. Emma sadaja zähmet guralaryny işletmek başarnygyny mekdep okuwçylary maşgala-da hem alyp biler. («Öý hojalyk işleri»). 4. Olar garalyşyp

ýatan ýagyş suwlaryny yşyklandyrýardylar, şonda ol suwlaryň ýüzünde zor ýagýan çagbanyň ýaldyrawuk halkalary we düwmeleri görünyärdi. (*B.Kerbabayew «Polkuň ogly»*). 5. O Surayıň dokan halyлары gözüni gamaşdyrýar. 6. Özi saga düşmeli. (*Žurnaldan*). 8. XIX asyrdan ruslar Orta Aziýany doly boýun egdiripdir. 9. «Adamyň iň gymmat zady ömrüdir. Ol oňa diňe bir gezek berilýär. Ony biderek ýaşalan ýyllar üçin ýüregiň awamaz ýaly edip ýaşamaly». Bu dana sözler Gurbanyň durmuş şygary bol. pdy. Hakykatdan hem, ol öz ömrüni bi(?)derek ýaşamady. (*T.Durdyýew «Yz galdyran ömürler»*). 10. Ol jogaba garaşman, ugruna gitdi. Men bolsa henizem doňan ýaly bolup durdym. (*B.Hudaýnazarow «Akar suwuň aýdymy»*). 11. Olar bu gün şähere gitmeli. 12. Ýigitler bagyrlary bilen süýşüp³ başladylar. (*Žurnaldan*).

§ 18. EÝE BILEN HABARYŇ ARASYNDA KESE ÇYZYGYŇ GOÝLUŞY

Eýe bilen habar, esasan, baş düşümdäki isimlerden (işliklerden beýleki söz toparlaryndan) bolup sözlemde ýanaşyk gelseler, onda olaryň arasynda kese çyzyk (–) goýulýar.

Meselem:

1. Göz – derýa. (Nakyl). 2. Gezen – derýa, oturan – gümra. (Nakyl). 3. Aşsyz – sahy, gylyçsyz – batyr. (Nakyl). 4. Biz – watanyň perzentleri. 5. Düýnkiň – täzelik. 6. Ýedi gezek ýedi – kyrk dokuz.

Eýe bilen habar baş düşümdäki sözlerden bolup, olar ýanaşyk gelenlerinde, eýäniň zyzndan kese çyzyk goýulmasa, onda eýäni beýleki sözlem agzalaryndan tapawutlandyrmak kyn düşýär.

Meselem:

1. Bu – agaç. 2. Bagşy – bilbil. 3. Okajak – gyz.

Eger bu mysallaryň arasyndaky kese çyzyklary aýyrsak, onda *bu*, *bagşy*, *okajak* sözleri eýe bolman, yzlaryndaky sözleri aýyklaýan sözlere öwrülýärler. Bular ýaly ýagdaýlarda haýsy sözi eýe etmek isleseň, şonuň yzyndan kese çyzyk goýmaly, okalanda bolsa logiki basymy eýä düşürmeli.

Meselem:

1. Agaç – bu. 2. Bilbil – bagşy. 3. Gyz – okajak

Bellik:

Kese çyzyk aşakdaky ýagdaýlarda goýulmaýar:

1. Eýe bilen habaryň arasynda kömekçi söz getirilse.

Meselem:

Aman hem çopan.

2. Habar bolup gelen söz habarlyk goşulmalaryny kabul eden bolsa.

Meselem:

Hindistanyň paýtagty Delidir.

85-nji gönükm. Nakyllary okaň. Eýe bilen habary tapyň. Göçüriň. Olaryň arasynda kese çyzyk goýuň. Baş agzalaryň haýsy söz toparlaryndandygyny aýdyň.

Göz gorkak, el batyr. Gaharyny ýuw(?)dan pälwan. Dag görki daş, baş görki saç. Oýun bir, maza iki. Sow(?)gyň gamçysy ýel. Adam eli gyzyl gül. Adam eli gudrat. Adam başy daşdan gaty. Il agzy keramat. Söýenişen ýykylmaz. Il görki suw, suw görki guw. Dil tygdan ýiti.

86-njy gönükm. Şu sözlemlerdäki habarlary eýä öwürüp, depderiňize göçüriň.

Nusga: Saglygym – baýlygym. Baýlygym – saglygym.

1. Saglygym – baýlygym. Ol filmiň ady – «Akbar». (*S. Atayew «Gazap»*). 2. Kemine – garyplaryň gamhory⁴. 3. Ene dilim – milli guwanjym. 4. Halkyň agzybirlili-

gi – döwlet berkararlygy. (A.Atabaýew). 5. Daşkent – Özbegistanyň paýtagty. 6. Ata – asman, ene – toprak. (Gazetden).

87-njy gönükmä. Özüňizden eýe bilen habaryň arasyna kese çyzyk goýluşyna mysal bolar ýaly baş sözlem ýazyň.



Gaýtalamak üçin soraglar:

1. Baş agzalar diýip nämä aýdylýar?
2. Eýe bilen habaryň kesgitlemesini aýdyň.
3. Eýe we habar haýsy söz toparyndan bolup bilýär?
4. Sada eýe bilen goşma eýäniň tapawutlary nämede?
5. Sada we goşma habarlary düşündiriň.
6. Eýe bilen habaryň sözlemdäki hyzmaty nämeden ybarat?
7. Sözlemdäki baş agzalaryň ylalaşygy nähili bolýar?
8. Eýe bilen habaryň arasyna haýsy ýagdaýda kese çyzyk goýulýar? Onuň ähmiýetini düşündiriň.
Aşakdaky goşgy setirleri esasynda döredijilikli beýanama ýazyň.

Yzlarym bar

(Goşgy gysgaldylyp alyndy)

Gök asmana başyn dirän,
Derekleriň uly örän.
Güjüm ýaly saýa berýän,
Erik, alma baglaryň bar.

Käbir ýeriň gür ýylgynlyk,
Göz ýetmez uly takyrlyk.
Töweregiň gyzyl gumluk,
Selin, sazak ojaryň bar.

(G.Welbegow «Obadaşlarym»)

SÖZLEMIŇ AÝYKLAÝJY AGZALARY

§ 19. AÝYKLAÝJY AGZALAR BARADA MAGLUMAT

88-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleriň baş agzalaryny, aýratynlandyrylan sözleriň baglanýan sözlerini tapyň.

1. Mekdebimizde oňat abzallaşdyrylan ussahana bar.
2. **Al-elwan güller klubyň görküne** görk goşýar. 3. Biz **Watanymyzy ýürekden** söýýäris. 4. **Özbejistanyň ykdysadyýeti gün-günden** beýgelýär. 5. Ol **mugallymyň aýdan sözüni ýerde** galdyrmaýar. 6. Mekdebimiziň okuwçylary **matematika olimpiadasynda** ýeňiji boldular.

▲ Sözlemde eýä, habara ýa-da özara biri-birlerine baglanyp, olary aýyklar, olar dogrusynda belli bi soraga jogap bolup gelýän sözlere *aýyklaýjy agzalar* diýilýär.

Meselem:

1. Sygyr geldi. 2. Sary sygyr uzak örüden geldi.

Baş agzalardan düzülen birinji sözlem sygryň gelendigini aňladýar. Sygryň reňki örüsi, nireden gelenligi bolsa ikinji sözlemdäki aýyklaýjy sözler arkaly anyklanylýar.

Aýyklaýjy sözler sözlemiň eýesine, habaryna ýa-da öz biri-birlerine baglanyp, olary aýyklar, belli bir soraga jogap bolup gelýärler.

Meselem:

Mekdebimiziň howlusy gök бага bürenip otыр.

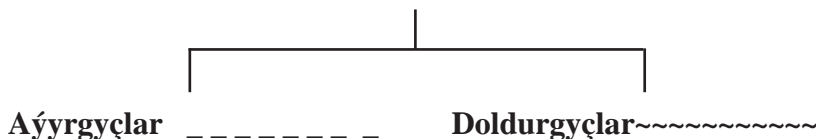
Aýyklaýjy agzalar öz baglanýan (aýyklaýan) sözleri taýdan iki topara bölünýärler.

I. Sözlemiň eýesine, at deregine gelen sözlerine baglanýan aýyklaýjy agzalar.

II. Sözlemiň habaryna ýa-da dürli işlik şekillerine baglanýan aýyklaýjy agzalar.

Bularyň birinjisi aýyrgyçlar, ikinjisi bolsa doldurgyçlar.

Sözlemin aýyklaýjy agzalary



89-njy gönükme. Aýyklaýjy agzalary tapyň. Olaryň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

Duşmanlar ýeňse berdiler, ýow basyldy. Derelerde olara gyrgyn girdi. On baş mün duşmanyň kimi gyryldy, kimi tutuldy. Oguzlardan hem üç ýüz ýigit şehit boldy.

Gazan beg oglunyň üstünden baryp, atdan inip, onuň ellerini çözdü, ataly-ogul görüşdiler.

Uruş eýgillikli gutardy, ençeme oljalar ele düşdi. Gazan beg ogluny duşman elinden sag-aman gutaryp, yzyna – oba dolandy. Gelip kyrk otag dikdirdi.

Ýedi gün, ýedi gije iýme-içme boldy. Gazan oglunyň saglygyna gul-gyrnak azat etdi. Ýigitlerine köp sylag berdi. («Gorkut ata»).

90-njy gönükme. Sözlemde baş agzalary, öz biri-birlerini anyklaşdyryp gelen sözleri tapyň.

Eramyzdan öňki 550-nji ýylda Kir patyşa Kiçi Aziýany, Wawilyony boýun egdiripdi. Ol indi Orta Aziýany boýun egdirmegiň kül-külüne düşüpdi. Margiana, Horezm Ahemenitleriň penjesine düşdüler. Emme olar – Ahemenitler gumly halklaryň – yza çekilip, at üstünde uruş etmäge ökde halklaryň gazabyna duçar boldy. Eramyzdan öňki 530-njy ýylda Pars patyşasy Kiriň beýik ýörişi onuň öz ölümi bilen tamamlandy. Gerodota salgylansaň, Kir

massagetleriň üstüne çozupdyr. Olaryň patyşasy Tomaris atly zenan eken. Kir massagetleriň ýurdunyň jümmüşine aralaşypdyr. Şeýdibem öz-özi duzaga düşüpdür. Söweş diýseň gazaply bolupdyr. Tomaris şanyň hut özi çaknyşyga ýolbaşçylyk edipdir. Kiriň goşuny çym-pytrak edilenden soň, Tomaris (türkmenler oňa Tumarlyja hem diýýärler) pars patyşasy Kiriň jesedini tapmagy buýrupdyr. Kiriň kellesini kesdirip, ony içi ganly meşige taşladypdyr-da: «Sen gana suwsapdyň, ine indi arkaýyn ganyber» diýipdir. (Žurnaldan)

91-nji gönükme. Aýyklaýjy agzalaryň baglanan sözlerini anyklaň. Olaryň sözlemde hyzmatyny aýdyň. Nokatlar we sorag belgisi goýlan sözleri orfografik düzgün boýunça dogurlap sözlemleri göçürň.

Guýy obanyň ýokary çetindedi. Oňa obanyň ortasyndan ýol barýardy. Annaguly ýabysyny mytdylldadyp guýa bardy. Ol ýab(?)syndan syr(?)lyp düşdi-de, guý..nyň gyrasyndan iki ädim gaý(?)rada dur..p, bed(?)resini guýa sallamaga durdy. Ol guý..nyň düýb..ni görmän, bed(?)resindäki suwy dökän(-)⁵saçan edip, zordan ýabysyny suwa ýakdy.

92-nji gönükme. Baş agzalara ýa-da bir-birine baglanan sözleri anyklaň. Olaryň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

Bir gezek Keýmir aga atly barýarka, öňünden çykan bir adam onuň bilen salam-helik edýär. Ol atyň syrtynda oturan 6-7 ýaşly gyzjagazy görüp:

– Keýmir aga, ýogsa-da, bu gyzjagaz seniň nämäň? – diýip, sorayar. Emma gyzjagaz. Keýmirden öňürti:

– Büý-ä meniň janym, men munuň jananasy, muň ejesi meň ejemiň gaýnenesi-diýip, özüniň Keýmiriň gyzydygyny aýdypdyr. Şonda ol adam oňa garap:

– Berekella, sen-a gaty hakylyja ekeniň, ömrüň uzak bolsun, hakylym!-diýipdir. Şondan soň onuň ýörgünli ady Hakyly bolup galyberipdir.

Türkmen halkynyň gaýduwsyz gerçeği Keýmir baba Azady, Zenuby, Magtymguly ýaly akyldarlar bilenem ençeme gezek duşuşan, pikir alsaň, ähli türkmen taýpalaryny birleşdirmekde, olaryň arasynda gatnaşygy ösdürmekde ul-lakan işleri amala aşyran serdardyr.

(Žurnaldan).

§ 20. AÝYRGYÇLAR

▲ Sözlemde atlara at hyzmatynda gelen sözlere baglanyp, olary aýyklarap gelen sözler aýyrgyçlardyr.

Aýyrgyçlar baglanýan sözlerini aýyklarap, olaryň manysyny anyklaşdyrmaga hyzmat edýärler.

Meselem:

Diýaryň enesi agtygynyň okaýşyna guwanýar.

Bu sözlemdäki Diýaryň, agtygynyň sözleri aýyrgyç bolmak bilen, olaryň birinjisi ady enesi, ikinjisi bolsa okaýşyny diýen atlaşan sözi aýyklarap, bularyň manylaryny anyklaşdyryp geldi.

Aýyrgyçlar dürli sös toparlaryndan bolup biler.

Meselem:

Zähmetiň nany süýji, ýaltanyň jany süýji.

Hünärli ýigit hor bolmaz.

Mysallardaky *zähmetiň*, *ýaltanyň*, *hünärli* aýyrgyçlary atdan we sypatdan ýasalypdyr.

Aýyrgyçlar aýyklaýan sözlerine ylalaşma, ýanaşma we eýerme ýollary arkaly baglanýarlar.

Meselem:

1. Siziň okuw kitabyňyz ýerbe-ýermi?

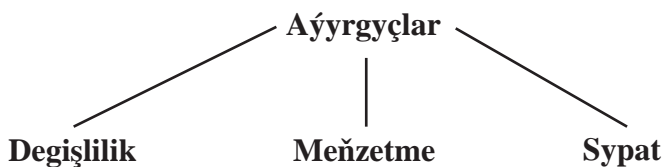
2. Artygyň cuňňur pikirini dor alaşanyň kişňäp dyzamasý bozdy.

(B. Kerbabaýew «A. ä.»).

3. Ol Özbekistan ýazyjylar birlesiginiň başlygy bolup işledi.

Alnan sözlemleriň birinjisinde aýyrgyçlar ylalaşma, ikinjisinde ýanaşma, üçünjisinde hem eýerme ýoly arkaly baglanyşýarlar.

Aýyrgyçlar aňladýan manylaryna, jogap bolýan soraglaryna we baglanyş ýollaryna garap üç topara bölünýärler: degişlilik aýyrgyjy, sypat aýyrgyjy, meňzetme aýyrgyjy.



93-nji gönükme. Aýyrgyçlary tapyň.

Ýaşulular hem öz gezeginde ösüp gelýän ýaş nesle terbiýe bermekde tagallalaryny gaýgyрмаýarlar. Ýaşlary zähmet çekmäge, maşgala agzybirliğini döretmäge olar uly hemaýat edýärler. Ene-ata hormat goýmak hem ulyny sylamak bilen baglanyşykly däpler ahlak kadalarynyň gowusydyr. Türkmen halkynda bu döp örän ýörgünli terbiýelemekde uly rol oýnaýan däpleriň biri.

«Ene-atam – şirin dilli ussady», «Irden turup, ataňy gör, ataňdan soň – atyňy», «Kümüş – gyzylyň könesi bolmaz, ene-atanyň bahasy bolmaz» diýen nakyllar ata-enä bolan söýgini, hormat-sylagy aňlatmaýarmy eýsem?!

Biziň halkymyzda enä hormat goýmak has hem güýçlüdir. Şonuň üçinem ene hakda gürrüň edenlerinde, ony musulmanlaryň iň hormat goýýan Käbe metjidi bilen deňeşdirýärler, enelere «Käbäm enem», «Käbäm» diýip ýüz tutýarlar. (*Gazetden*).

94-nji gönükme. Áýyrgyçlary tapyň. Baglanýan sözlerini anyklaň. Áýyrgyçlar haýsy söz toparyndan hasyl bolupdyrlar?

Ýaşulyny sylamak däbi köp halklarda, şol sanda türkmenlerde-de bolupdyr, bu döp häzir hem ýaşaýar. Türkmen halky özüniň nakyllarynda, olaryň durmuşda oýnaýan roly hakda asylyly pikirleri ýöredipdir. Ýaşlary ýaşululara hormat goýmak ruhunda terbiýelemäge köp üns beripdir. «Garryly öý gazna», «Peri bilmedigini garry biler», «Ulynyň diýenini etmeseň uwlarsyň», «Ulyny uly bilmedige ýagy ne hajat» ýaly dürdäne sözlerde ýaşulularyň mertebesi ýokary görilýär. Bu öwütler ösüp gelýän ýaş nesle sagdyn terbiýe bermäge ýardam edýär. (*Gazetden*).

95-nji gönükme. Áýyrgyçlary tapyň, olaryň hyzmatyny düşündiriň. Ýazuw kadasyna laýyklyk göçüriň.

Lukman we ýazyjy W. Weresayew öz belliklerinde şeýle ýazypdyr. «Çilim çekilen howada bolmagyn hatda sag adama hem zyýanlydygyny bilmeýän bir kişide ýokd..r. Öýkeni inçekeselli, ýüreginiň işley(?)şi näsaz adamlar barada-ha aýdyp oturmagyň hajatam ýok».

Anton Pawlowiç Çehow öz iş otagynda uly harplar bilen ýaz(?)lan: «Çilim çekmezligiňizi haýyş edýäris!» diý(?)len ýazgyny asyp goý..pdyr. («*Nikotiniň we alkogolyň zyýany hakynda*»).

96-njy gönükme. Áýyrgyçlaryň aýyklaýan sözlerini nähili ýol bilen baglanýandygyny aýdyň, olaryň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň. Göçüriň. Áýyrgyçlaryň aşagyny çyzyň.

Bir gün öýle uçurlarynda bagşyň ýanyndan turup gaýdan oglan ýeňnesi Akgyzyň ortada kân şaýy ýaýradyp oturandygynyň üstünden geldi. Tumar – gönjök, bukawbilezik – gymmatbaha gyzylyly şaýlar tüýnükden düşýän

gün şöhlesine lowurdap, tärime gerilgi çuwal-torbalaryň ýüzüne sary tegmiltler saçypdy. Muny gören badyna oglanyň ýüregi gopup, bokurdagyna geldi. «Ejem pahyryň şaýlary!» Oglan Muhammet sapa öýlenende ejesiniň şu şaýlary tutuş dakynyp, gelnalyjy gitjek bolup duran disdirije keşbini gözünüň öňüne getirdi. (*S.Annasähedow «Göroglynyň gözleginde»*).

§ 21. DEGIŞLILIK AÝYRGYJY

▲ Değişlilik aýyrgyjy *kimiň?*, *nämäniň?*, *niräniň?*, *haýsy?* diýen soraglara jogap bolup, sözlemiň atlardan bolan we at şekilinde gelen agzalaryna baglanýar. Olar many taýdan bir zadyň kimiňki ýa nämäniňkidigini, kime, nämä degişlidigini, gymyldynyň hem kime, nämä dahyllydygyny görkezýär. Değişlilik aýyrgyjy eýelik düşümdäki sözlerden bolup, olar tarapyndan aýyklanýan söz bolsa olluk ýöňkemedede bolmalydyr.

Meselem:

1. Artygyň (kimiň?) gözi (olluk ýöňkemedede) ýoldady. (*B. Kerbabayew*).

2. Sygryň (nämäniň?) şahyna (olluk ýöňkemedede) ursañ endamy syzlar. (*Nakyl*).

3. Ýurdumyzyň (niräniň?) gözel tebigatyny söýýärim.

4. Kürresi elinden gitse eşegiň,

Telmuryň dört ýana gözlär uşagyn. (*Magtymguly*).

Aýyklanýan sözleriň many taýdan aýyrgyçlara degişlidigi üçin, bu aýyrgyjy *değişlilik aýyrgyjy* diýilýär.

Ýokardaky sözlemde *gözi*, *şahyna*, *tebigatyny*, *kürresi* sözleri many taýdan Artygyň, sygryň, ýurdumyzyň, eşegiň diýen aýyrgyçlara degişlidirler.

Baglanýan sözüni aýyklarap gelen söz eýelik düşüminiň goşulmasyz şekilinde gelende hem degişlilik aýyrgyjy hasap edilmelidir.

Meselem:

Ýakymly aýdym sesi göwünleri göterýärdi. (*Žurnaldan*).

97-njy gönükme. Değişlilik aýyrgyçlaryny tapyň. Olaryň baglanýan sözleriniň manylaryny aýyklarap gelişlerini düşündiriň, jogap bolýan soraglaryny aýdyň.

Ker adama salam berseň eşitdirmeli ýa-da jogabyny özüň aýtmaly. Eger salam hatynda «Essalam aleykim!» ýazylan bolsa, «Waleykim essalam» diýip, ondan soň haty okap başlamaly. Bir otaga girseň, salam berip girmeli we hiç kim ýok bolsa, jogabyny özüň gaýtarmaly. Tegelenip oturan märekä bir adam salam berse, oturanlardan biri salam berene jogap gaýtarsa, oturanlaryň² hemmesiniň üstünden jogapkärçilik aýrylýar. Emma bir adam hem jogap gaýtarmasa, onda hemmesi deň günäkär bolýar. Ýöne gelen adam oturanlaryň içinde aýratyn biriniň adyny tutup ýa-da yşarat edip salam bermeli däldir.

Öňürti salam bermek ol adamyň kiçigöwünligini aňladýar⁴. Muhammet pygamber köçede oturan adamlara duşsa, derrew³ öňürdip salam berer ekeni. Häzir hem köne ýaşulularyň içinde sähel haýal-ýagal etseň, derrew özleriniň salam berýänleri bar. (*Gazetden*).

98-nji gönükme. Değişlilik aýyrgyçlaryň we olaryň aýyklaýan (baglanýan) sözlerini tapyň.

Soraşmagyň hem öz edebi bar. Sen ýaşkiçi bolup özüňden ula salam berseň, ýaşuly: «Gurgunmyň?» diýmän, «Soraň» diýse-de, sen soraşmaga ilgezek bolman, «Sizdendir» diýmeli. Soraşmaky çekişme biri-birini hormatlamagyň sadaja görnüşidir.

Umuman, salamlaşmak ýaly mukaddes döp-dessurlarymyzy, isle çagalar bagynda bolsun, isle mekdepde,

isle-de maşgalada bolsun, her birimiziň çagalarymyza öwretmegimiz gerek, çünki salamlaşmak edepleriň başydyr. (*Gazetden*).

99-njy gönükm. Değişlilik aýyrgyjyny we olaryň baglanýan sözlerini tapyň. Aýyklan sözlerine baglanyşlaryny düşündiriň.

Enäniň perzendiniň ýarasyna melhem taýýarlaýşy, onuň perzendine bolan söýgüsi gudrat³ derejesine çenli görterilmekden nyşan dälmi eýsem?

Maşgala suprasyna wepalylyk, maşgala sarpasyny saklamak hem eserde esasy meseleleriň biri bolup durýar. Bu babatda hem zenan maşgalanyň hyzmaty ägirdir.

Derse han ýanyndaky namart ýigitleriň² aldawyna düşüp, ýeke perzendini öldürdim edip gaýdanda-da aýaly maşgala agzybirligini, erkek adamyň sarpasyn saklamak niýeti bilen, oňa hiç zat diýmeýär. Derse hanyň başyna agyr iş düşende, ogluna atasynyň sarpasyny saklamaklygy², maşgala namysyny goramaklygy nesihat edýär.

(*Žurnaldan*).

100-nji gönükm. Okaň, değişlilik aýyrgyjyny, olaryň baglanýan sözlerini tapyň. Aýak ýeter ýer diýen durnukly söz düzüminiň manysyny düşündiriň.

Goşa çynar ýaly ogullarynyň ölümüne boýun alan ýurt agasy, ýygyn töresi Garry molla birnäçe günün içinde tanalmaz ýaly üýtgedi. Onuň daýaw göwresi ýarpy kiçelip, ýagyrnysy tüňnerdi, gözi içine gidip, dulluklary myssardy, sakgalynyň her ýanyndan bir penjesi agardy. Onuň gam laýyna, bir gysym bolup oturyşynda awdan galan garry bürgüdiň ýürek gyýyjy ejizligi bardy. (*S.Annasähedow «Göroglynyň gözleginde»*).

§ 22. SYPAT AÝYRGYJY

▲ Sypat aýyrgyjy *neneňsi?*, *nähili?*, *näçenji?* diýen soraglara jogap bolup, bir zadyň hilini, bolşuny, gylyk-häsiýetini, näçedigini, görnüşini, nämeden edilendigini, kesp-kärini, ornuny görkezip, baş düşüm şekilinde bolýar we öz aýyklaýan sözünüň köplenç öňünden we käbir ýagdaýlarda hem yzyndan gelýär.

Sypat aýyrgyjy sypatlardan, görkezme çalyşmalardan, sanlardan, ortak işliklerden, işligiň hökmanlyk şekilinden, kesp-kär we maşgala aragatnaşygyny bildirýän sözlerden bolýar.

Meselem:

1. Gorkut ata parasatly (sypat) goja bolupdyr.
2. Gyzjagaz bäs (san) ýaşynda okamagy öwrenipdir.
3. Pena özüniň başaryan (ort. işlik) işini ýoldaşlaryna hem öwredýär.
4. Barmaly (işligiň hökm. şek) obamyz uzakdan görünýär.
5. Ussa (kesp-kär görk. söz) Haýty – öz işiniň ussady.
6. Jigim (maşg. aragatn. görk. söz) wepany gördüm.

Maşgala aragatnaşygyny görkezýän sözler aýyklanýan sözleriniň yzyndan hem gelip bilerler.

Meselem:

Wepa jigimi gördüm.

101-nji gönükme. Sypat aýyrgyjy bolup gelen sözleri tapyň. Olaryň haýsy söz toparyndan hasyl bolandygyny anyklaň we sypat aýyrgyçlaryny baglanan sözleri bilen bilelikde göçüriň.

– Almany ýokaryk at, ýere gaçyança ýa pelek diýipdirler, ygtyýar sizde, bizem guluňyz – diýip, kesirliги tutan Gulan şeytanlyk etmän gönüläpdir. Ozal kân gylыç gemren bela bolmaga çemeli.

– Biderek sammyklamany hem öwrendim diýsene. Heý, ýasawullar! Hany tizden-tiz alma getiriň, bu Gulamyň samyllsynyň ýalandygyny gözüne görkezeyin.

Ýasawullar derrew bir sebet akly-gyzyly almany getiriň, patyşanyň ýanynda goýýarlar.

Gyzyl-kümüş esbabyny jugradyp, başyny silkeläp oýnaklap duran bedewiň üstünde oturan patyşa egilip, bir ullaň ýalpyllap duran gyzyl almany alýar-da ýokaryk zyňyp:

– Hon-ha pelegiň ýanyna gitdi-diýip, tiňkesini asmana dikip durýar.

Zyňylan alma-da eňip gelýärkä, patyşanyň atynyň çat maňlaýyna patladaýmazmy! Duýdansyz zarba zähresi ýarylan çus bedew ürküp, çarpaýa galýar-da, öňe bir towusýar. Beýle zada garaşman oturan patyşa pötläp ýere gaçýar, şonda-da edil çüwdesi dagyň gara daşyna degip, jany tarpa çykýar. Şeýdip, şol ýigidem ölümden-ä dýnypdyr. (A. Durdyýew «Ýa pelek»).

102-nji gönükme. Sypat we degişlilik aýyrgyçlaryny, olaryň baglanýan sözlerini tapyň.

Eposda akyl-paýhasly, başarjaň zenanlary sylap, hormat¹ goýup, olaryň sarpasyny saklapdyrlar, her işde olara sala salypdyrlar. Erkek adamlar aýallaryna maslahat salanlarynda olaryň maslahaty bilen edilen iş köplenç ýerine düşüpdür.

«Gorkut ata» eposynyň döränine ýoňsyz¹ wagtyň geçendigine garamazdan, bu eser özüniň çeperçilik taýdanam, terbiýeçilik² ähmiýeti tarapdan hem gymmatyny ýitirmeýär. Siz ýaşlar muny unutmaly dälşiňiz.

(Žurnaldan).

103-nji gönükme. Göçürin. Sypat áýyrgyçlary bolup gelen sözleri tapyň. Olaryň haýsy söz toparlaryndan hasyl bolandygyny anyklaň we sypat áýyrgyçlarynyň aşagyny çyzyň.

Dostsuz nahara duz kär etmez.
Azapsyz ýeriň ady ýok.
Ýigidiň güler ýüzi bolsun.
Arkaly köpek gurt alar.
Aç towuk düýşünde dary görer.
Başa bela iki barmak dilden geler.
Bijeli oglan aglamaz.
Geňeşli don gysga bolmaz.
Guýma gursak bolmasa, dürtme gursak neýlesin.
Müň gaýgy bir iş bitirmez. (*Nakyllar*).

104-nji gönükme. Sypat áýyrgyçlary bolup gelen sözleri tapyň. Olaryň haýsy söz toparlaryndan hasyl bolandygyny anyklaň.

Watanyňy, il gününi goramak, haýsy döwürligine garamazdan, in zerur zatlaryň biridir. Ýurduňy gorap, iliňi aman saklamak üçin bolsa her bir ynsanyň harby tälimden baş çykaryp bilmeği gerek. «Gorkut ata» eposynda şu meselä uly üns berlipdir. Diňe bir erkek adamlar däl, hatda zenan maşgalalar hem muny öz mukaddes borçlary hasaplapdyrlar. Şonuň üçin bolsa gerek, eposdaky zenan maşgalalaryň her biri öý-hojalyk, çaga terbiýelemek ýaly aladalardan daşary harby tälimi ele alypdyr. At üstünde jaýdar oturup, ýarag işletmegi, duşman bilen başa-baş söweşmegi başarypdyrlar. (*Žurnaldan*).

§ 23. MEŇZETME AÝYRGYJY

▲ Meňzetme áýyrgyjy *kim ýaly?*, *näme ýaly?*, *nire ýaly?* diýen soraglara jogap bolup, bir zadyň, bir adamyň başga bir zady ýa-da adama görnüş, häsiýet taýyndan

meñzedilýändigini görkezýär we zyndan ýaly, kimin, dek kömekçileri getirilen atlardan bolýar.

Meselem:

1. Keş edip älem-jahany,
Görmedim sen deý (kim deý?) gözel. (Mollanepes).
2. Sadap eje çagajygyň nar ýaly (näme ýaly?) ýaňagyn-dan taýly gezek ogşady.
3. Daşkent kimin (nire kimin?) owadan şäheri görmedim.

Bu sözlemlerdäki sen deý, nar ýaly, Daşkent kimin meñzetme aýyrgyçlary öz aýyklaýan sözleriniň gözel, ýaňagyn-dan, şäheri önlerinden geldiler.

-ça, -çe goşulmalary ýaly, kimin, dek kömekçileriniň hyzmatynda gelip, meñzetme aýyrgyçlaryny hasyl edip bilerler. Beýle halatda olary biri-birleri bilen çalşyrmak-da mümkin.

Meselem:

Göwnüm ýaly göwün görmedim. (*Nakyl*).

Göwnümçe göwün görmedim.

Sen ýaly adam dünýäde bolmaz.

Sençe adam dünýäde bolmaz. (*Gazetden*).

105-nji gönükme. Aşakdaky böleklerden meñzetme aýyrgyçlaryny tapyň, olaryň baglanýan sözlerini, sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

1. Ol perişde deý enesiniň gül ýaly ýüzünden sypalap otyr. Onuň çagadeý kalby lertzana geldi. (*Gazetden*). 2. Erän gurşun ýaly ürgün çäge onuň dabanyňyň astynda myzzaryp, zyndan hatara çukanak galdyrdy. (*B.Kerbabayew «Nebitdag»*). 3. Dünýäde garaşsyzlyk ýaly belent zat ýokdur. Garaşsyzlygyň saýasynda halkymyz dünýäniň ösen döwletleri ýaly berkarar döwleti gurmagy maksat edinýär. 4. Ýapynyň bir çeti gara öýler ýaly togalak depelere direýär, aşak tarapyndaky peslikde bolsa

düýbi garalyp ýatan howuz ýaly baş-alty çukur bar. (*Gazetden*). 5. Şonda atasynyň ýüzünden togarlanyp gaýdan monjuk ýaly goşa gözýaş oglanyň gözünüň öňüne geldi. (*S.Annasähedow «Göroglynyň gözleginde*). 6. Onuň bal ýaly süýji sözi çagalaryň göwnüni göterdi. (*Gazetden*). 7. Ene ýüregi dek ýürek tapylmaz. (*G.Seyitliýew*).

106-njy gönükme. İçinde meňzetme doldurgyjy bar bolan 6 sany sözlem düzüň.

Aýyrgyçlaryň sintaktik derňew edilişi:

I. Aýyrgyçlary sözlemeden tapmak, olaryň aýyklaýan sözlerini görkezmek.

II. Aýyrgyçlaryň görnüşleri:

- 1) sypat aýyrgyjy;
- 2) degişlilik aýyrgyjy;
- 3) meňzetme aýyrgyjy.

III. Aýyrgyçlaryň sözlemdäki hyzmaty.

107-nji gönükme. Okaň aýyrgyçlary tapyň. Olary sintaktik taýdan derňäň.

1. Gözel bardyr ak kagyz dek bilegi,
Jan içinde bile bolar ýüregi. (*Magtymguly*).
2. Atam ýaly münläp-münläp atalar,
Özün dogratdyrды bu döwür üçin (*K.Gurbannepesow*).
3. Artygy özi ýaly bir topar aýagy gandally adamlar bilen köçä alyp çykdylar (*B.K «A.ä»*).
4. Asylgy dur tutdan çekiza halta,
Damyp dur gözýaş deý turşy damjalar. (*A.Annaberdiýew*).
5. Şonuň ýaly çynlakaý işe baş goşmakçy bolsa, hökman maslahatlaşar hasap edýärdi. (*B.Kerbabayew «Aýgytly ädim»*)

108-nji gönükme. Aýyrgyçlary we olary aýyklaýan sözleri tapyň. Harplary galdyrylan we sorag belgisi goýlan sözleri ýazuw kadasy boýunça göçüriň.

Gulbabajygyň bu gör...lýän çagalar ýaly bolmandygy-da meniň diýenlerime güwä geçýär. Ol dünýä inen pursadyndan di(?)seň üý(?)tgeşikdi. Ejesiniň özi ýatlap emdiräýmese, bäbekkä-de aglamazdam. Şonuň jägildisini eş(?)den däldiris.

Çaga wagtam aýygsa ýylgyryp emedekläp gelýändir. Aglaýyn diýmez. Kiçijikligine seretmezden, gepi-sözi üýtgeşikdi. Synçydy. Bilesigelijidi. Ejesiniň gözi mawurak³. Şonuň üç...nem ol bir gezek ejesinden : «Eje, men seniň göz...ňe öz reňkimde gör...nýärimmi ýa-da gök bol..p gör..nýärimmi?» – diýip sorady. (*Gazetden*).



Gaytalamak üçin soraglar:

1. Aýyklaýjy agzalar diýip nämä aýdylýar?
2. Olaryň sözlemdäki hyzmaty nämeden ybarat?
3. Aýyrgyçlaryň kesgitlemesini aýdyň.
4. Aýyrgyçlar haýsy toparlara bölünýärler?
5. Sypat, degişlilik we meňzetme aýyrgyçlaryny biri-birinden tapawutlandyrmagy başaryarmyşyňyz?
6. Aýyrgyçlaryň aýyklaýan sözlerine baglanýş ýollaryny düşündüriň.

§ 24. DOLDURGYÇLAR

Sözlemiň işlikden we işlik şekillerinden bolan her bir agzasyna baglanyp, şolary aýyklarap gelýän sözler *doldurgyçlar* diýilýär. Olar gymyldy-herkete degişli ýagdaýlary görkezýärler we baglanýan sözlerini anyklaşdyryp gelýärler.

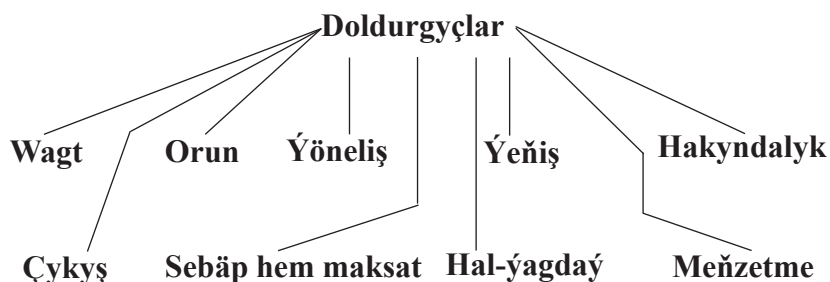
Meselem:

1. Düýn mekdepede çeper höwesjeňleriň çykyşy boldy.

2. Myhmanlar jaýa gitdiler.

Birinji sözlemdäki doldurgyçlar habary aýyklarap, oňa degişli wagty, orny aňlatsalar ikinji sözlemdäki doldurgyç habaryň ugruny bildirýär.

Doldurgyçlar aňladýan manylaryna we jogap bolýan soraglaryna garap, dokuz topara bölünýärler:



§ 25. WAGT DOLDURGYJY

▲ Wagtdoldurgyjy aýyklanýan sözüniň, aňladýan gymyldy hereketiniň wagtyny bildirýär we haçan? näwagt? näçe wagtdiýen saraglara jogap bolýar.

Wagtdoldurgyjy aşakdaky ýaly sözlerden bolup biler:

1. Wagtdaňladýan ir, giç, ertir, agşam, daňdan, gýşyna ... ýaly sözlerden:

Meselem: 1. Biz çöle ertir (haçan?) gidýäris. Ekinler hasyla ir (näwagt?) durdy.

2. Wagtorun düşümdäki käbir sözlerden:

Meselem: Özbegistanyň Konstitusiyasy 1992-nji ýylyň 8-nji dekabrynda (haçan?) abul edildi.

3. Öň-soň, owal, (ozal), bari ýaly sözleriň kömegi bilen:

Meselem; Suwa girmezden öň (haçan?) çykmagyň barada alada et.

4. Bari sözi öňündäki söz bilen birlikde hereketiň başlanan wagtyny aňladýar.

Meselem: Köpden bäri (haçandan bäri?) edip ýören arzuwymyz hasyl boldy:

5. Çenli sözüniň kömegi bilen. Bu söz öz öňünden gelen ýöneliş düşümdäki wagt aňladýan söz bilen birlikde wagt doldurgyjy bolup bilýär.

Meselem: Biz bu işi ertire çenli (haçan?) gutarýarys.

6. Çykyş düşümde gelen käbir sözlerden:

Meselem: Ýene baş günden (haçan?) goňşy mekdebiň sportçylary bilen duşuşyk boljak.

7. Wagt doldurgyjy işiň dowamlylygyny hem aňladyp biler:

Meselem: Agam on baş ýyl (näçe ýyl?) bagbançylyk etdi. Dursun telim günläp (näçe wagt?) okalga gatnady.

109-njy gönükme. Wagt doldurgyjyny we olaryň baglanýan sözlerini tapyň. Wagt doldurgyçlarynyň aşagyny çyzyň.

1. Ir turan işden dynar. (*Nakyl*).
2. Giç ýat, ir tur, alty pişegi artyk ur.
3. Biziň eramyzdyň VI–VII asyrlarynda feodalçylyk gur(?)luşy ýüze çykyp başlaýar.
4. Owwal adamdan gaçma, gaçsaň, asla el berme.
«Jan aga, özüň bil!» diýip, her näkese ýalbarma,
Kyrk ýyl maýa gezyänçäň, bütin bir ýyl ner gezgin.
5. Döwletimiziň baýdagy 1991-nji ýylyň noýabrynda tassyklandy. Döwlet gerbimiz bolsa 1992-nji ýylyň 2-nji iýulunda tassyklandy. Respublikamyzdyň döwlet senasy 1992-nji ýylyň 10-njy dekabrynda tassyklandy.
6. Biziň eramyzdan öňki VIII asyrda gul eýeçilik gur(?) luşy berkarar bolýar.
7. Döwüljek araba kyrk gün öňünden jygyldar. (*Nakyl*).
8. Men ýigrimi ýyldan bäri mugallymçylyk kärinde işläp gelýärim.

110-njy gönükme. Aýyrgyçlary we wagt doldurgyjy bolup gelen sözleri tapyň. Olaryň öz baglanýan sözlerini aýyklýşlaryny düşündiriň. Wagt doldurgyçlaryny depderiňize göçüriň.

Hytaýyň paýtagty Pekin şäheriniň ýakynynda, Ýanszy derýasynyň kenarynda sany onlarça müňe ýetýän türkmen ili ýaşaýar. Olar özlerine salyrlar diýip at berýärler. Bular baryp XI asyrdaky türkmen taýpasynyň salgu, salyr ýaly at bilen ýatlanýan uly taýpanyň bir bölegi bolmaly. Bu salyrlar Samarkandyň töwereklerindäki Nurata daglaryndan 1370-nji ýyllar çemesinde Hytaýa göçürpdirler. Geň ýeri Türkmenistandaky we Özbegistandaky ildeşlerinden aýrylanlaryna ençeme asyr geçse-de, bu türkmenler özlere mahsus bolan döp-dessurlaryny, egin-eşigini we dilini unutmandylar. (Gazetden).

111-nji gönükme. Göçüriň. Wagt doldurgyjyny anyklaň.

Ölümiňden öň diriligiňi, näsaglygyňdan öň salamatlygyňy, bentligiňden öň boş wagtyňy, garrylygyňdan owal ýaşlygyňy, garyplygyňdan burun baýlygyňy ganymat bil.

(Hadys).

S. 112-nji gönükme. «Edep başy-salam» diýen tema boýunça düzme ýazyň. Şu düzmede ýaşulularyň gürrüňlerinden, gönükmeleriň tekstlerinden peýdalanyň.

§ 26. ORUN DOLDURGYJY

▲ Orun doldurgyjy *kimde?*, *nämede?*, *niredede?* diýen soraglara jogap bolup sözlemde aňladylýan pikiriň ornuny, bolýan ýerini görkezýär. Orun doldurgyjy wagt-orun düşümdäki sözlerden bolýar.

Meselem:

Atda aýak bolsa, özge syn bolmaz,
Ärde gaýrat bolsa, işi kyn bolmaz.
Söweş güni goç ýigitde müýn bolmaz,
Garşy bakar, peýkam-ýaýa seretmez.

(Magtymguly «S.E»)

Gyzlargülde (kimde?) edebi kitaplar köp. Bu olimpiadada (niredede?) Özbekistanyň sportçylary köp çykyş edýärler. Ol makalada (niredede?) seniň adyň bar.

Görkezme çalyşmalary käbir ýagdaýlarda yzlaryndaky söz bilen bilelikde orun doldurgyjy bolup biler.

Meselem:

Bu ýerde (niredede?) ýadygärlik guruljak.

Wagt-orun düşümindäki tarap, ýan, gapdal sözleri özlärini aýyklaýan sözler bilen bile orun doldurgyjy bolup biler.

Meselem:

Biz münberin bäri tarapynda (niredede?) ýerleşdik. Siziň aňry ýanyňyzda (niredede?) boş orun barmy?

Daşynda, içinde, aňrasynda, bäsisinde, üstünde aşagynda ýaly sözler önlerinden eýelik düşümdäki söz gelen ýagdaýynda orun doldurgyjy bolýarlar.

Meselem:

Stadionyň içinde (niredede?) basketbol oýny dowam edýär.

113-nji gönükme. Orun doldurgyçlaryny tapyň. Göçüriň. Olaryň aşagyňy çyzyň. Sözlemleriň soňunda degişli dyngy belgilerini goýuň.

Ähli zady öwredip ýören mährem enäniň ganatynyň aşagynda saýalamak wagty maňa miýesser etmändi ()
Meniň çagalygym ýaşlygym çagalar öýünde geçdi () ýöne enesiniň mährinden ine-gana ganan, onuň ganatlarynyň saýasynda saýalap, terbiýesini alan gyzyň bitin bir goý

(?)nuň etini gow(?)rup bilmän zaýalaýşyna näme diýip
ňäme aýdarsyň () Onsoňam gep diňe bir Aýjerende,
on...ň Şol goý(?)nuň etini zaýalanyndamy näme() Ýok
gazananyňy aýamak, tygşytlamak ýaly pikir orta atylanda,
Aýjeren ýalylaryň bu sözlere kinaýaly ýylgyrýanlygynda
() Zähmete, hawa, hawa, ynsan zähmetine sarpa
goýmaýanlygynda. (*Žurnaldan*).

114-nji gönükme. Orun doldurgyçlaryny tapyň we olaryň
baglanýan sözleriniň manylaryny anyklap gelişlerini aýdyň.

Aşhanada gören zatlaryň ýüregimi jigletdi. Gatan çörek-
ler onda-munda münderlenip goýlupdyr. Bir jamda kesilen
süýt kesmekläp durdy. Beýleki okarada tozan siňen bal ga-
tap, daşa dönüpdür. Aýjeren dograp duzlan etini almak üçin
gazanyň gapagyny galdyrdy. Gazan gaýnatmadan dolabara
bolup durdy.

– Naharyň bar eken-ä, sen azara galyp ýörsüň.

– Ýok-la, muny iýip bolmaz. Men muny derrew itlere
döküp geleýin.

Garryja enem: «Isrip haramdyr. Oňat hojalykçy zadyny
yrýa etmez. Ol üstünden gün aşan çöregini çorba dograr,
gawun-garpyz paçaklaryny malyna berer, onuň çigidini
güne serer...» diýerdi.

Enemiň paýhasy meniň kalbymda baky orun tutdy⁴. Ol
bütün durmuş ýolumda ýörelgäm boldy. (*Žurnaldan*).

115-nji gönükme. Göçürin. Böleklerden orun doldurgyjyny
tapyň we olaryň aşagyny çyzyň.

1. Nähak gan ýerde ýatmaz. (*Nakyl*).
2. Süýde agzy bişen suwy üfläp içer. (*Nakyl*).
3. Tamda gulak bar.
4. Hatarda ner bolsa, yük ýerde galmaz.

5. Gülüň biten ýerinde gadty ýok.
6. Atda aýak bolsa, özge syn bolmaz, ärde gaýrat bolsa işi kyn bolmaz. (*Nakyl*).
7. Her bir ýerde ädimiňi oýlap basmaly. (*Hadys*).
8. Bedew diýgeç, bolmaz hemme bedew deň, Çyn bedewler meýdanynda bellidir. (*Magtymguly*).
9. Bazarda satýan zatlaryň aýbyny aýdyp satmaly. (*Şerigat*).
10. Özge ýurtda şa bolandan, öz ýurdunda geda bol. (*Nakyl*).
11. Öýde sykylyk atmaly дәl.
12. Bosagada oturmaly дәl. (*Yrym*).

116-njy gönükme. Çeper eserlerden orun doldurgyjy bar bolan üç sözlem tapyp, depderiňize göçüriň we doldurgyçlaryň aşagyny çyzyň.

117-nji gönükme. Göçüriň. Ýaýyň içindäki soraglardan peýdalanyň galdyrylan sözleri tapyň we orun doldurgyçlarynyň aşagyny çyzyň.

1. Biz ... (niredede?) inlis dilini öwrenýäris.
2. Biziň ... (niredede?) sporta üns berilýär.
3. Şahyryň ... (nämädede?) halk agzybirligi wasp edilýär.
4. Stoluň ... (niredede?) kitaplary üşşüp dur.
5. Ogulbagt, ... (kimde?) şunuň ýaly kitap barmy?
6. Ol meniň ... (niredede?) oturdy.

§ 27. ÝÖNELIŞ DOLDURGYJY

▲ Ýöneliş doldurgyjy *kime?*, *nämä?*, *nirä?* diýen soraglara jogap bolup, sözlemde aňladylyan pikiriň, gymyldynyň nirä ýönelendigini, kime, nämä gönükdirlendigini görkezýär. Ýöneliş doldurgyjy ýöneliş düşümdäki sözlerden bolýar.

Meselem:

Okuwçylar gys dynç alyşda Hywa (nirä?) gitdiler. Çykan netijäni üçe (näçä?) köpeldiň. Göreldeii okuwçylara (kime?) sylag haty tabşyryldy.

Aňryk, bärlik, ilerik, gaýrak, aşak, ýokaryk ýaly tarap görkezýän sözler şol duruşlaryna ugur görkezip bilýändikleri üçin, ýöneliş doldurgyjy bolýarlar.

Meselem:

Artyk şol wagt daşaryk (nirä?) çykyp, atyny eýerlemäge durupdy. Olar ýokaryk (nirä?) gitdi. Otly ilerik (nirä?) ugurdy.

Tarap, ýan, gapdal, taý sözleri ýöneliş düşümde gelenlerinde, özlerini aýyklaýan sözler bilen birlikde ýöneliş doldurgyjy bolýarlar.

Meselem:

Ýol günbatar tarapa (nirä?) uzaýar. Sen bu taýa (nirä?) näme maksat bilen geldiň.

Ýöneliş doldurgyjy bir zadyň näçä köpeldilendigini ýa bölünendigini, bir zadyň san taýdan bahasyny hem aňladyp biler.

Meselem:

Tejribe geçirilen meýdany başe (näçä?) böldüler.

118-nji gönükme. Nakyllary göçüriň. Ýöneliş doldurgyçlary we olaryň aýyklaýan sözlerini görkeziň.

1. Bişerine howlukmaz, düşerine howlugar.
2. Ýatana ýylan hem degmez .
3. Ýatan öküze iým yok.
4. Ýatmak ölä ýagşy.
5. Donuny aýan toýa ýeter, aşyny aýan aşa ýeter.
6. Ýigide mün dürli hünär hem azdyr.
7. Itiň gargyşy gurda yokmaz.
8. Toýa garramak yok.

9. Aja arpa çörek halwadan süýji.
10. Eşiden görene habar berer.

119-njy gönükme. Göçüriň. Ýöneliş doldurgyçlaryny, olaryň aýyklaýan sözlerini tapyň, aňladýan manylaryny düşündiriň. Nokatlar we sorag belgisi goýlan sözleri ýazuw kadasyňa laýyklykda göçüriň.

29 ýaşyna çenli ajaýyp set(?)rleri döredip, olary oky(?) jylara ýetirmegi başaran Annasoltan Kekilowa keselhana düşenden soň hem galamyny taşlamandyr. Dört diwara gabsalan, daşky gозzellikden mahr..m edilen şahyra galamyň ýalňyz hemra bolandyg(?)ny aňlamak kyn däl. Ol öz..niň «Akja kebelege ýüzlenme», «Garagol oglanjyk», «Bagt guş..m» we ýene-de birnäçe goşg..lar(?)ny ömr..niň ahyrky günlerinde keselhanada döredipdir.

(*M.Mämmetgurbanow*).

120-nji gönükme. Okaň. Ýöneliş doldurgyçlaryny tapyň we olaryň aýyklykda gelýän sözlerini görkeziň.

Öwgüden depesi göge ýeten hem-de biraz utanan oylan kakasynyň ýanyndan turup gaçyp gitdi. Ol begenjine ylgap bir beýige çykdy-da, daglaryň üstünden ösýän agşam şemalyňa döşüni gerip durdy. «Onuň maňa diýäýen zadyny! Ol maňa «Sen Görogly bege mynasyp iş edipsiň» diýdi. Dogrudanam, men ýöne-möne iş etmedim. Bu maňa Görogly begden bir hümmet ýetişdigidir. Ol indi maňa aýan görünjekdirem. Men tizden-tiz onuň namalaryny göçürüp gutaraýyn ...»

Ýeriň aňry ujundan bir ýerden dogup gelýän aýyň şöhesi äleme birhili syrly görnüş beripdi. Belent daglaryň gara sudury uly-uly pälwanlar ýaly bolşup, asmana baş görterdi ...

(*S.Amansähedow «Göroglynyň gözleginde»*).

121-nji gönükme. Göçüriň. Ýöneliş doldurgyçlaryny tapyň we olaryň aşagyny çyzyň. Ýöneliş doldurgyçlaryň nähili soraga jogap bolandygyny aýdyň.

Biriniň öýüne gireniňde gözüňe we diliňe ätiýaçly bol.
Çagalaryňa ylym we edep öwret.
Adamlaryň ýagşylyklaryna garaşyp ýörme.
Haýsy işi tutsaň-da şoňa biparh garama.
Sada adamlara ýaman görünme.
Çykdajyňy girdejiňe garap çykar.
Ene-ataňa wepaly bol. (*Lukman Hekim pähimleri*).

§ 28. ÝEŇIŞ DOLDURGYJY

▲ Ýeňiş doldurgyjy *kimi?*, *nämäni?*, *niräni?*, *näçäni?* diýen soraglara jogap bolup, gymyldynyň haýsy zada geçýändigini, haýsy zada täsir edýändigini görkezýär we ýeňiş düşümdäki sözlerden bolýar.

Meselem:

Men şu kitaby (nämäni?) mekdebiň kitaphanasyndan aldym. Şalar Diýary (kimi?) köpden bäri tanaýar. Ellini (näçäni?) deň ikä bölüň. Men obamy (niräni?) ýürekden halaýaryn.

Eger gymyldynyň haýsy zada geçýändigini görkezýän söz näbelli zadyň içinden belli birini görkezmän, olaryň birini umumy ýagdaýda aňladýan bolsa, şol söz köplenç baglanýan işliginiň oň ýanynda ýeňiş düşümiň goşulmasyz şekilinde hem gelip biler.

Meselem:

1. Men «Kowusnama» diýen kitaby (nämäni?) okadym.
2. Men kitab (näme?) okadym. 3. Toýlymyrat ejesine şu güli (nämäni?) gowşurdy. 4. Toýlymyrat ejesine gül (näme?) gowşurdy.

Birinji we üçünji sözlemlerde ýeňiş doldurgyjy bolup

gelen söz anyk bir zady, ikinji we dördünji sözlemlerde bolsa umumylygy aňladyp geldi.

122-nji gönükme. Göçüriň. Nakyllardan ýeňiş doldurgyjyny tapyň we olaryň aşagyny çyzyň.

Bu günki işiňi ertä goýma. Öz gadyryny bilmedik, iliň gadyryny nä bilsin. Bilen bilenin işlär, bilmedik bar-magyny dişlär. Ýigidi dostundan tana. Duşmany gaçyryp kowma. Kör hasasyny bir aldyrar. Oýunçy utulanyny bilse ýagşy. Jepasyny çeken wepasyny görer. Ýoldaşyň it bolsa taýagyňy berk tut. Yzlan Kábäni tapar.

123-nji gönükme. Okaň. Aşakdaky goşgudan orun, ýeňiş, ýöneliş doldurgyçlary tapyň.

Adam we ýagşy niýet

Awçy dostum, atma ýaşylbaşlary,
Açgöz bolmak adamzada ýaraşmaz.
Matama batyrma saýrak guşlary,
Ölüm düşse, saýrak guşlar saýramaz.

Belki, seň atjagyň eziz enedir,
Çagalary garaşýandyr çöllerde.
Enä zulum etmek külli günädir,
Goý, gelin ýaşylbaş ýüzsün köllerde.

Awçy dostum, atma ýaşylbaşlary,
Gan düşmesin mawy kölüň ýüzüne.
Ganatly döräpdür dünýäň guşlary
Uçup seýl etmäge dünýäň ýüzüne.

Ganatly döräniň gyrma ganatyn,
Ýaşabilmez guş ganatdan aýrylsa.
Bilýär olar adamzadyň gudratyn,
Ýaşabilmez adamzatdan aýrylsa.

Awçy, dostum, taşla elden goşany,
Tomaşa et balyjaklaň oýnuna.
Ýagşy niýet – ýaşyl başlaň ýaşany,
Ýaman niýet – nadanlaryň boýnuna.

Ürküzme wepaly eziz guşlary,
Seni dosty saýýar, gitmän daşyňdan.
Awçy, dostum, atma ýaşylbaşlary,
Atsaň-da gör, aýlanyp dur daşyňdan.

(G. Seyitliýew).

124-nji gönükme. İçinde ýeňiş doldurgyjyny getirip, özüňizden baş sany sözlem düzün we ýeňiş doldurgyçlarynyň aşagyny çyzyň.

125-nji gönükme. Göçürin. Ýeňiş doldurgyçlaryny tapyň we olaryň aşagyny çyzyň.

Syryňy gizlin tut.
Dosty kyn günde synap gör.
Dosty peýdada we zyýanda ölçäp gör.
Ata-enäni eziz sakla.
Dost-ýarlaryňy eziz tut.
Sözi özüňe laýyklyk aýt.
Eşigiňi we bedeniňi tämiz sakla.
Ussadyňy ataňdan-da eziz diýip bil!
Sypaýçylygy hemişe özüňe kesp et.
Kömek diýip geleni umytsyz gaýtarma.

(Lukman Hekim pähimleri).

§ 29. HAKYNDALYK DOLDURGYJY

▲ Bu doldurgyç at şekilinde ýa-da at ýerine ulanylýan her bir sözüň yz ýanyndan *hakynda*, *dogrusynda*, *barasynda*, *babatynda*, *hakda*, *dogruda*, *barada* ýaly kömekçi söz-

leri getirmek bilen emele gelýär. Şeýle bolanda, ýokarky kömekçilerden öň gelen sözler birlik ýa-da ýönkemesiz bolup, esasan, baş düşümde gelýärler.

Meselem:

Berdi Kerbabaýew Gurban Durdy hakda (kim hakda?) kitap ýazdy. Synp ýygnagynda edeplilik dogrusynda (näme dogrusynda?) gürrüň edildi. Olar bize geljekki döredijilik işleri barada (näme barada?) gürrüň berdiler. (*S.A»H.S»*)

126-nji gönükme. Göçürüň. Hakyndalyk doldurgyçlaryny tapyň we aşagyňy çyzyň.

1. Hadyslarda hem eneleri sylamak hakynda aýdylandyr. 2. Magtymgulynyň, Mollanepesiň portretlerini döredişi barada görnükli türkmen hudožnigi Aýhan Hajjýew okuwçylara gyzykly gürrüň berdi. 3. Gara Seýitliýew daşary ýurtlar – Hindistan, Eýran ... hakynda hem bir topar çeper eser ýazdy. 4. Myralynyň şägirdi Soltanmyradyň öz haly-pasy barada ýazan şol kitabynyň golýazmasy türkmenler arasynda bolmaly, ýöne ol entek ele salnanok. («*Myraly we Soltansöýün» des.*). 5. Mugallym bize obamyzyň taryhy barada gürrüň berdi. 6. Gadymyýetiň taryhynda eneler babatynda haýran galdyryjy materiallar bar.

(*T. Jumageldiýew «M. M. ç»*).

127-nji gönükme. Hakyndalyk doldurgyçlaryny we öwrenilen beýleki doldurgyçlary tapyň. Olaryň nähili many aňladýandygyny düşündiriň.

Hindi alymy Çandpury türkmen şahyry Muhammet Baýram hanyň sejeresi barada gymmatly maglumatlar berýär.

Harby serkerde hem şahyr bolan Baýram hanyň diwanyny ilkinji bolup tapan we çapa taýýarlan inlis alymy Denison Roos ol hakynda guwanç bilen ýazýar.

Tanyamal döwlet işgäriniň – Baýram hanyň Hindistanyň taryhyndaky hyzmatlary barasynda ol ýurduň görnükli hökümet işgäri Jawaharlal Neru hem gyzykly pikirleri öňe sürýär. (*Gazetden*).

128-nji gönükme. İçinde hakyndalyk doldurgyçlaryny getirip, özüňizden baş sany sözlem düzüň.

§ 30. ÇYKYŞ DOLDURGYJY

▲ Çykyş doldurgyjy *kimden?*, *nämeden?*, *nirenden?*, *näçeden?* diýen soraglara jogap bolup, köplenç gymyldynyň başlanan nokadyny, bir zadyň alnan ýerini, onuň nämeden edilendigini we şuna meňzeşleri görkezip biler. Çykyş doldurgyjy çykyş düşümdäki sözlerden bolýar.

Meselem:

Diýar bilen Şalar teatrdan çykdy.

Pagtanyň çigidinden ýag alynýar.

Sagat ikide biz mekdepeden gaýdýarys.

Keminäniň Enejan diýen agtygyndan Ogulsapar atly bir gyz bolup, ondan hem iki gyz we dört ogul önüpdür.

129-njy gönükme. Göçürin. Aşakdaky nakyllardan çykyş doldurgyçlaryny tapyň we aşagyny çyzyň.

Ýagyşdan gaçyp, damja uçradym.

Yhlas bilen aglasaň sokur gözden ýaş çykar.

Ýykylan göreşden doýmaz.

Ýylan çakan kendirden gorkar.

Serçeden gorkan dary ekmez.

130-njy gönükme. Bölekleri okaň. Çykyş doldurgyçlaryny tapyp, olaryň baglanan sözleriniň manylaryny anyklaşdyryşyny düşündirin.

1. ... Oglanlaryň her haýsy ýagşyň degmedik böwürräk ýerlerinden, topbak agaçlaryň aşagyndan epesli tutaşdyrlyk ýygnady. 2. Pagtaly donlardan, ýüň çäkmenlerden, gaba telpeklerden bug göterlip başlady. (*S. Annasähedow «Göroglynyň gözleginde»*). 3. Saňa aşyk ýaly ýagşylyk edip, köşek ýaly minnet etjek kişilerden hergiz zat dilemegin. (*A. Bugaýew «Köňül gözgüsi»*). 4. Alladan goňşyň iki sygyrly bolanyny dile, senem bir sygyrly bolarsyň. (*Nakyl*).

5. Bu garagol jahyllykdan giderin.

Ol hasaly gojalykdan giderin.

(*G. Ezizow*).

6. Gümandan ägä boluň. Ol ýalan gepden ybaratdyr.

(*Hadys*).

7. Ogry ärden, bir dogry it ýagşydyr. (*Magtymguly*).

131-nji gönükme. Özüňizden öwrenilen doldurgyçlaryň hersine degişli bir sözlem düzüň we göçüriň. Doldurgyçlaryň nähili soraga jogap bolýandygyny aýdyň.

132-nji gönükme. Göçüriň. Çykyş doldurgyçlaryny tapyň we olaryň aşagyny çyzyň. Çykyş doldurgyçlarynyň nähili soraga jogap bolýandygyny aýdyň.

1. Pes adamdan wepa garaşma.

Garyndaşy garyndaşyndan aýyрма. (*Lukman Hekimiň pähimleri*).

2. Ýagşylardan hergiz çykmaz ýamanlyk,

Asly ýaman bolsa, çykmaz ýagşylyk ... (*Magtymguly*).

3. Dünýäden gitmesin hiç kim bergidar,

Iň bolmanda bir agaç eksin ýadygär. (*G. Seyitliýew*).

4. Tebigatdan, durmuşdan lezzet alyp ýaşamaly.

5. Bet niýetli adamdan gaça dur. (*Hadys*).

6. Peýdasyz perişdeden aşna döw ýagşy.

§ 31. SEBÄP HEM MAKSAT DOLDURGYJY

▲ Sebäp we maksat doldurgyjy *kim sebäpli?, näme sebäpli?, kim üçin?, näme üçin?, näme etmäge?* diýen soraglara jogap bolup, gymyldynyň ýüze çykmagynyň sebäbini ýa-da maksadyny görkezýär. Ol şu aşakdaky kömekçi sözler arkaly hasyl bolýar.

1. Baş düşümde gelen atlardan soň sebäpli, zerarly, mynasybetli kömekçilerini getirmek bilen.

Meselem:

Biz ulagsyzlyk zerarly (näme zerarly?) kösendik. Okuwçylar myhmanlary baýramçylyk mynasybetli gutlady.

2. Baş we eýelik düşümde gelen atlardan, at hyzmatynda gelen sözlerden işligiň nämälim şekilinden soň *üçin, ýolunda, ugrunda, maksady bilen* kömekçilerini getirmek arkaly.

Meselem:

Äşe eje gyzyny görmek üçin (näme üçin?) gelipdir.

Arazgül seniň üçin (kim üçin?) jorap ördi.

Biz maldarlara kömek bermek maksady bilen (näme maksat bilen?) ýygnanyşdyk.

3. Ýöneliş düşümde gelen işligiň nämälim şekili kömekçi sözsüz-de sebäp hem maksat doldurgyjy bolup biler.

Meselem:

Goňşy mekdebiň pälwanlary ýaryşmaga (näme etmäge?) geldiler.

Bu ýerde işligiň nämälim şekilini baş düşümde getirip, zyndan üçin kömekçisini ulansaň hem sözlemiň aňladýan manysy üýtgemeyär:

Goňşy mekdebiň pälwanlary ýaryşmak üçin geldiler.

133-nji gönükme. Göçüriň. Sebäp hem maksat doldurgyçlaryny tapyň, Olaryň aňladýan manylaryny aýdyň. Doldurgyçlaryň aşagyny çyzyň.

1. Ýaşayyş üçin iň möhüm iýmit maddalarynyň biri beloklardyr, çünki her bir janly öýjük hem-de organizm üçin iň gymmatly iýmit bolup hyzmat edýän beloklar – etiň, balygyň, süýdüň, ýumurtganyň we kartoşkanyň beloklarydyr. Tebigy iýmit bolan süýdüň düzüminde ýaş organizmiň myşsalarynyň, süňkleriniň we nerw dokumalarynyň ösmegi we ganyň emele gelmegi üçin zerur bolan zatlaryň hemmesi bardyr. («Öý-hojalyk işleri»).

2. Mugallymy syla, hormatla! Mugallym ömrüniň bütin dowamynda seniň dostuň we ýoldaşyň bolmaga çalyşýar. (W.A.Suhomlinskiý).

3. Topraga taşlanan her bir tohumyň müň bolmagy ug-runda göreşmeli. (Žurnaldan).

134-nji gönükme. Sebäp hem maksat doldurgyçlaryny, olaryň baglanýan sözlerini tapyň. Aňladýan manylaryny düşündiriň.

1. Watan üçin çykdym gyr at üstüne,
Tä janym çykýança dönmenem begler! (Seýdi).
2. Söweş üçin gideý ganym üstüne,
Döwdüleşiپ, munda geldi goçaklar. (Seýdi).
3. Arkasy kädili bir gyz olaryň ýele ýanlaryndan suw almaga geldi. (B.Kerbabaýew «Aýgytly ädim»).
4. Gan ýer-suw sebäpli dökülipdir. (A.Gowşudow «Srylan bulut»).
5. Biziň üçin okamagyň hiç kynçylygy ýok.
6. Men kitap almak üçin dükana gitdim.
7. Biz gurply hem satlykly durmuş gurmak ugrunda bar güýjümüz bilen işleýäris. (Žurnaldan).
8. Ynsan öz bagty üçin göreşmelidir.
9. Ol çölüň içinde suwsuzlyk zerarly heläk bolupdyr.

135-nji gönükme. Arassaçylyk üçin, agzybirlik ugrynda söz düzümlerinden peýdalanyň, özüňizden iki sany sözlem düzüň.

§ 32. HAL-ÝAGDAÝ DOLDURGYJY

▲ Hal-ýagdaý doldurgyjy *nädip?*, *neneňsi?*, *nähili?*, *näme bilen?*, *kim bilen?* diýen soraglara jogap bolup, gymyldynyň nähili ýagdaýda, neneňsi bolup ýüze çykanyny, onuň hilini, başga biri bilen bilelikde bolany, kim ýa näme üsti bilen ýerine ýetirenini we şuna meňzeşleri görkezip biler.

Meselem:

Pälwan suraty çalt we owadan (nähili?) çekýär.

Men seniň ýanyňa ylgap (nädip?) gaýtdym.

Hal-ýagdaý doldurgyjynyň ýasalyşynyň birnäçe ýoly bar:

1. Ýagdaý görkezýän hallardan.

Meselem:

Şalar suwda arkanlygyna (neneňsi?) ýüzdi.

Türgenleşigi gün-günden (neneňsi?) güýçlendirýäris.

2. Hal işliklerden.

Meselem:

Ol işleýän ýerine çenli pyýadalap (nädip?) gitdy.

Bellik: Eger hal işlik goşma işligiň bir bölegi bolup gelse, onda ol hal – ýagdaý doldurgyjy bolup bilmez.

Meselem:

Birden Mamur enäniň elleri bir gapdala süýşüp (nädip?) gitdi.

Süýşüp hal işligi bu ýerde goşma işligiň bir bölegi bolup geldi, eger ony sözlemeden aýyrsaň, onda sözlemiň manysy bozulýar. Hal-ýagdaý doldurgyjy bilen goşma işligi tapawutlandyrmak üçin sözlemiň manysyna üns bermeli.

3. Yzlaryna *-ça*, *-çe* goşulyp ýasalan sözlerden.

Meselem:

Iňlis dili sapagynda okuwçylar iňlisçe (neneňsi?) gürleşýär.

4. Hal rolunda gelen sypatlardan.

Meselem:

Okuwçylar her bir işde yhlasly (nähili?) zähmet çekýärler.

Bellik: Eger bu hili sypatlar goşma işligiň bir bölegi bolup gelseler, onda olar hal-ýagdaý doldurgyjy bolup bilmezler.

Meselem:

Men ýaltalary gowy görmeýärim (ýokarky bellige serediň).

5. Bilen, boýunça ýaly kömekçi sözler öz öňlerindäki sözler bilen birlikde hal-ýagdaý doldurgyjy bolup bilerler.

Meselem:

Yhlas teatra kakasy bilen (kim bilen?) gitdi. Olar tabşyryk boýunça (näme boýunça?) hereket etdiler.

136-njy gönükme. Hal-ýagdaý doldurgyçlaryny tapyp, olaryň baglanýan sözleriniň manylaryny anyklaýyşlaryny düşündiriň.

Adam ogly bir zada ýüregi bilen berilende, ol iş onuň ykbaly bilen baky badaşýar. As-Suly¹ hem şeýle şahsyýetleriň biri bolupdyr. Ol dünýäniň ilkinji ezber küşt ussady diýip² ykrar edilipdir. As-Sulynyň ökde küştçi bolup ýetişmeginde nesil şejeresiniň täsiri hökman bolýarmaly.

As-Suly öz halypasy al-Alynyň küşte dahyllly pikirlerini has ösdüripdir². Küşt oýnunyň düzgünlerini gutarnykly işläpdir. Munuň şeýledigine küşt oýnunyň³ taryhyna degişli gadymy golýazmalar hem şaýatlyk edýär. (*Gazetden*).

137-nji gönükme. Hal-ýagdaý doldurgyçlaryny tapyň. Olaryň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

Älem-jahan urşuň ot-ýalnyna, çaň-tozanyna garyldy. Ýazsoltanyň ýan-ýoldaşam, yüzlerce-münlerçe ýigitler ýaly, jeň meýdanyndan dolanyp gelmedi. Iki ýaşly çagajyk

bilen ýalňyz galan garabagt ene ir bilen gelen musallaty bialaç çekmeli boldy. Öl armanly ýüreginiň bar hyjuwyny ýalňyz mydaryna – oguljygyna harç etdi. Gahatçylyk zamanynyň beläýy-nägehanlaryndan ony kükrek gerip goraglady, kiçijikliginden çig gaýmak bilen bakdy. Ogly üçin ýörite süýtli sygyr saklap, arpa-bugdaýy ýygnalan meýdanlardan penjesi bilen saman syrды, ekinli pelleriň ýakasynda ot ýygdy. Ençeme gezek elini kesdirdi. Emma şonda-da ýeke dikrary bir gülüp bakanda, öz çekýän azaplaryny dünýäniň eşreti diýip bildi.

«Iki aýakly iki günde» diýleni. Onuň goçajygy ýapy ýaly ýigit bolup ýetişer, atasynyň ady bilen il-güne goşular, öýüniň tuguny belende göterer, pylankesiň ogly pylany diýlip tanalar. Ýazsoltan göz guwanjy on alty ýaşandan, öýüň törüni ýaşyl kürteli gelin bilen bezemegiň arzuwındady. Ol düşünde öýüniň dulundan sallançak gerip, agtygyny allalaýardy, özi hem oňa uruşda ölen adamsynyň adyny dakyp: «Kakaly jan» diýýän şekillidi.

(Žurnaldan).

138-nji gönükmе. Böleklerden hal-ýagdaý doldurgyçlaryny we olaryň aýyklaýan sözlerini tapyň.

1. Ol atyň durşuna pugta syn etdim⁴. 2. Rahman şadyýanlyk bilen gürrüňe başlady. (*Gazetden*). 3. Umuman ýeriň ýüzi suw bilen örtülipdi. («*Üç pygamber*» r k). 4. Ul-lakan bir guşuň kölegesi ýalazy goňur çägäniň üstünden süýşüp geçdi. Depäme seretdim. Günüň astynda ýalňyz garaguş gaýyp barýar. (*B.Hudaynazarow «Akar suwuň aýdymy»*). 5. Ýaşuly ... ýüzüniň çañyny syýy bilen süpürdi, gözüne giren çañy owkalap, gözýaşy bilen çykardy. (*H. Deryýew «Ykbal»*). 6. Tamlaryň, kepbeleriň turbalaryndan çykýan tüsseler düw-dagyn bolup pytraýardy. (*A. Durdyýew «Saýlanan eserler»*). 7. Şatlyk haty owadan ýazýar⁴. 8. At özüniň onlarça gelip-geçen ýolundan –

gara daşlaryň üstünden aýaklaryny batyrgaý basyp gidip barýar. (*N.Saryhanow «Şükür bagşy»*). 9. Gelin üçin kejebe ýasanlarynda nermaýany oňat bezäpdirler⁴. Toýçular dürli nagyşly we pürçekli matalardan bezegleri düýäniň boýnuna, başyna gotazlap daňypdyrlar. (*Gazetden*).

10. Çalyşman daş ýurduň gülleri bilen,
Aýakda yz goýan seniň tikenini. (*G. Ezizow*).

139-njy gönükme. Hal-ýagdaý doldurgyçlarynyň baglanýan sözleriniň manysyny anyklaşdyryp gelşini düşündiriň. Baş agzalary we öwrenen aýyklaýjy agzalaryňyzy görkeziň. Göçüriň. Baş we aýyklaýjy agzalaryň aşagyny çyzyň.

Magtymguly hakda

«Men henize çenli şeýle özboluşly döredijiligi bilen, şeýle original häsiýetli, sygyrlary çuňňur mazmunly şahyra az duşupdym. Ony ähli halklara tanatmak gerek».

Professor Nowiçenko.

«Magtymguly türkmeniň poeziýasy gymmat baha daşlarynyň biri bolup, ol biziň zamanamyzda täze ýüzügiň gaşynda gözüni gamaşdyryjy şöhlesi bilen lowurdaýar».

Professor Ý. E. Bertels.

«Magtymgulynyň nähili ömür sürüp ötendigini jikme-jik göz önüne getirmek häzir kyn. ... Emma biz onuň sygyrlaryny okaýarys, bularda şahyr bize öz döwri hakyn-da taryhçy adama-da başartmajak ussatlyk bilen gürrüň berýär».

Ýazyjy N. Tihonow.

«Gökleň urugynyň gerkez tiresinden bolan Magtymguly külli türkmeniň halypasydyr».

Professor W. A. Uspenskiý.

§ 33. MEŇZETME DOLDURGYJY

▲ Meňzetme doldurgyjy *neneňsi?*, *nähili?* diýen soraglara jogap bolup, bir gymyldy-herketiň ikinji bir gymylda meňzedilýändigini görkezýär we öz yzyndan *ýaly*, *kimin*, *dek* (*deý*) kömekçileri getirilen sözlerden bolýar.

Meselem:

Rüstem suwda **balyk kimin** (**neneňsi?**) ýüzýär. Merjen hem haty meniň **ýazyşym ýaly** (**neneňsi?**) ýazyypdyr. Men bu halyny Aknuryň **dokaýsy ýaly** (**nähili?**) dokamaga çalyşdym.

Meňzetme doldurgyjy *-ça*, *-çe* goşulmasyny kabul eden atlardan hem bolup biler.

Meselem:

Duşmanyň peşe bolsa, **pilçe** (**nähili?**) gör.

Bu hili meňzetme doldurgyjyny hal-ýagdaý doldurgyjyndan tapawutlandyrmak üçin – *ça*, – *çe* goşulmasyny *ýaly*, *kimin*, *dek* (*deý*) kömekçileri bilen çalşyryp görmeli. Eger çalşyrmak mümkin bolsa onda ol meňzetme doldurgyjydyr.

Meselem:

Duşmanyň peşe bolsa, **pil ýaly** gör.

Eger *-ça*, *-çe* goşulmasyna derek ýokarky kömekçileri ulanmak mümkin bolmasa, onda bu hal-ýagdaý doldurgyjydyr.

Meselem:

Bagdagül inlisçe oňat gepläp bilýär.

Meňzetme doldurgyjy bilen meňzetme aýyrgyjynyň ikisi-de *ýaly*, *kimin*, *dek* (*deý*) kömekçileriniň gatnaşmagynda hasyl bolýar. Emma olary tapawutlandyrmak kyn dälidir. Meňzetme aýyrgyjynda bu kömekçiler bilen gelen sözler atlara, atlaşan sözlere baglansalar, meňzetme doldurgyjynda olar işliklere baglanýarlar.

Deňşdiriň:

Meňzetme aýyrgyjy	Meňzetme doldurgyjy
<p>Guş <u>ýaly</u> çaga.</p> <p>Guş kimin <u>ýeňil</u>.</p>	<p>Gül <u>ýaly</u> açylyar.</p> <p>Guş kimin <u>uçýar</u>.</p>

140-njy gönükme. Meňzetme doldurgyçlaryny we olaryň aýyklaýan sözlerini tapyň. Iki nokat goýlan sözləri ýazuw kadasyňa laýyklykda ýazyň.

1. Aş üst..nde it dek hyrlar,
Ýersiz ýere har dek harlar,
Her tilki bir şir dek gürlär,
Murdar ölen läş üst..nde. (*Magtymguly*).
2. Söýme watanyňy gursagña urup,
Eneňi söýş..ň dek söýüber onam. (*G.Ezizow*).
3. Gadym jarçylar dek bogazyň ýyrtyp,
Ýagşylygyň hakda sözleseň, gowy дәl. (*B. Jütidiýew*).
4. Märekäniň ortasynda
Toý..ň görki Taýmaz baba,
Gelenleriň elin gysyp,
Bök..p otyr misli çaga. (*K.Gurbannepesow*).
5. Haryň işi hardyr, dostlar
Müň magtasaň, atça bolmaz. (*Magtymguly*).
6. Indi watanyň şükrüni,
Ýagşy bilen ýaly boldum. (*Zelili*).

141-nji gönükme. Meňzetme doldurgyçlaryny we aýyrgyçlaryny tapyň. Olaryň haýsy söz toparyndan bolan sözle-re baglanyp gelendigini anyklaň. Ýazuw kadasyny laýyklykda göçüriň. Meňzetme doldurgyçlarynyň aşagyny tolkunly, aýyrgyçlarynyňkyny bolsa göni çyzyk bilen çyzyň.

Alaşanyň maňlaýyndaky köke ýaly depeli alagaraňkyda çakan ýyldyrym ýaly ýalpyldady. Artygyň garaňky pikirine yşk beren ýaly syzlydy. Artyk atyny suwa goýberdi, sy(?)kylyklady. Kem-kemden galkyjyklaýan läbik kimin mele suw nobury dolabara edip çaykanyp ýatyrdy. Ol ýüz..nde okara ýaly öýj..kler ýasap, ows..n atýan ýaly lygyrdap, towlanyp ýylan deý şu(?)n..p barýardy.

(B. Kerbabayew «Aýgytly üdim»).

Doldurgyçlaryň sintaktik derňew edilişi:

I. Doldurgyçlary sözlemeden tapmak, olaryň aýyklaýan sözlerini görkezmek.

II. Doldurgyçlaryň görnüşini ýüze çykarmak:

- 1). wagt doldurgyjy;
- 2). orun doldurgyjy;
- 3). ýöneliş doldurgyjy;
- 4). ýeňiş doldurgyjy;
- 5). hakyndalyk doldurgyjy;
- 6). çykyş doldurgyjy;
- 7). sebäp hem maksat doldurgyjy;
- 8). hal-ýagdaý doldurgyjy;
- 9). meňzetme doldurgyjy.

III. Doldurgyçlaryň sözlemdäki hyzmaty.

142-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri okap, meňzetme aýyrgyjyny, meňzetme doldurgyjyny görkeziň, olaryň many aýratynlyklaryny düşündiriň.

1. Arap Reýhanyň boýy minara kimin, kellesi gümmez kimin, dişleri külün kimin, sakgaly kelle urlan söwüt kimin, munuň kaddy-kamatyny görüp, patyşa öz hossaryny gören dek, ejizläp, gözünden ýaş goýberip aglaberdi.

(«Görogly»).

2. Şondan soň ol meniň bilen hem ýoldaşlarça, hatda doganlarça ýakymly sözleşdi.

(B.Kerbabaýew «Nebitdag»).

3. Onuň garaja gözleri ot ýaly oýnap dur. 4. Onuň barmaklarynyň çaltlyk bilen hereket edişine hemmeler geň galan ýaly seredişýärdiler. 5. Saýadyň saçlary ýylan ýaly tovlanýardy.

(Gazetden).

143-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri sintaktik taýdan derňäň.

1. Saýany ekmedik salkynda ýatmaz. (*Nakyl*).
2. Gögün ýüzi süýşe ýaly durlandy.
3. Dagyň aýna ýaly ýalpyldawuk daşlary uzakdan görünýär.
4. Gün çykyp, howa ýaz ýaly açyldy.
5. Täçli dilmaç oňa kinaýa bilen güldi.
6. Muny maslahata gelenlerden eşidip bildim.
7. Çaga ýaly şatlanyp, görmäge ugrady.
8. Biz mekdepden sagat ikide çykdyk.



Gaýtalamak üçin soraglar:

1. Doldurgyçlar diýip nämä aýdylýar?
2. Doldurgyçlaryň näçe görnüşi bar? Olar haýsylar?
3. Doldurgyçlaryň sözlemdäki hyzmaty nähili?
4. Meňzetme doldurgyjy bilen meňzetme aýyrgyjynyň tapawudyny düşündiriň.
5. Meňzetme doldurgyjynyň many aýratynlyklaryny düşündiriň.

DEŇDEŞ AGZALAR

§ 34. SÖZLEMIŇ DEŇDEŞ AGZALARY BARADA UMUMY MAGLUMAT

▲ Deň heň, deň säginme bilen aýdylýan, bir söze baglanyp, deň soraga jogap bolýan sözler deňdeş agzalardyr.

Deňdeş agzalar sözlemde deň sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýärler. Olar biri-birine garaşsyz bolan deň hukukly agzalardyr. Deňdeş agzalar iki ýa köp sözden bolýarlar.

Meselem:

Ýurdumyzyň Hywa, Buhara, Samarkant şäherleri gadymdyr.

Deňdeş agzalardan peýdalanylmagy sözlemde sözleriň gaýtalanmazlygyna, şeýlelikde, sözleşimiziň täsirli bolmagyna, edebi eserleriň çeperçiliginiň artmagyna ýardam edýär.

Deňdeş agzalar aýyklaýjy sözler bilen hem (ýaýbaňlanan görnüşde) gelip bilerler. Bu hili deňdeş agzalar aýyklaýjysyz gelen deňdeş agzalardan pikir aňladyşynyň aýdyňlygy bilen tapawutlanýarlar.

Deňeşdiriň:

Meselem:

1. Dutaryň owazy, gyjagyň sesi oturanlara güýçli täsir etdi.

2. Dutaryň şirin owazy, gyjagyň zaryn sesi oturanlara güýçli täsir etdi.

Sözlemiň deňdeş agzalarynyň biri bir sözden, beýlekisi söz düzüminden-de bolup biler.

Meselem:

Size we size meňzeşlere syýahatda ak ýol arzuw edýäris!

Bu sözlemdäki deňdeş agzalaryň birinjisi bir sözden, ikinjisi bolsa söz düzüminden emele gelipdir.

Bellik: Sözlemde gaýtalanyp gelyän sözler deňdeş agza hasaplanmaýar.

Meselem:

«Suw, suw, suw» diýip seslendi. (*Žurnaldan*).

Bir sözlemiň içindäki deňdeş agzalar aňladýan manylary boýunça özara toparlara-da bölünip bilerler. Şu ýagdaýda deňdeş agzalaryň her toparynyň yzyndan otura derek nokatly otur goýulýar.

Meselem:

Bizde şu zatlar nejislik we gabahatçylyk hasaplanýar: Yaltalyk, bikärlik, iş ýakmazlyk, mugthorluk; ... gysganç, açgöz bolmaklyk, myhmansöýmezlik; öz ataň we eneň ýönekeý zähmetini halamazlyk; ikiýüzlülük etmek... (*W. A. Suhomlinskiý*).

144-nji gönükme. Deňdeş agzalaryň äheňi (heňi), olaryň arasyndaky säginme barada aýdyň. Deňdeş agzalaryň sözlemleriň täsirlilikine ýardam edilişini düşündiriň. Nokat we sorag belgisi goýlan sözleri orfografik kada laýyklykda göçüriň.

1. Gam-teşwişden, hapalykdan, ejizlikden, ýalkawlykdan, bahyllykdan, gorkaklykdan, bergidarlykdan we horl..kdan halas et -diýip Senden pena dileýärim. (*Hadys*).

2. Her bir ýaş juwan öz..nde hakyky adamyň häsiýetlerini: dogr..çyllygy, sap ýürekligi, zähmetsöýerliligi, sypaýylygy, ak göw..nliligi, öz ýoldaşlaryňa kömek bermäge elmydama taýynlygy terbiýelemelidir. Ol hakykatçyl we salyhatly bolmalydyr⁴. Köp bilmişlik etmeli däl, ul..lary sy(?)lamalydyr, ene-atasyna kömekleşmelidir. (*Gazetden*).

3. Söýgün baharyň ter güllerini,

Tomus güneşini, gýşda garyny (*A.A «S.E»*)

145-nji gönükme. Okaň. Deňdeş agzalaryň aýyklaýjy sözler arkaly ýaýbaňlandyrylyşyny, onuň sözlemiň pikir aňladyşyna täsirini düşündiriň. Göçüriň. Deňdeş agzalaryň aşagyny çyzyň.

Her bir ýaş juwan Watanyň hakyky goragçysy, merdana esgeri bol.p ýetişmelidir. On..ň gahrymançylykly taryhyny we köp asyrlyk medeniýetini, uly nesilleriň, halkyň bagty ugr..nda göreşijileriň edermenliklerini öwrenmelidir. (*Gazetden*).

146-njy gönükme. Galdyrylan deňdeş agzalary tapyň, köp nokatlaryň ýerine degişli sözleri ýazyň.

Sözlemler aýdylyşy we pikir aňladyşy taýyndan..., ..., diýen üç topara, gurluşy taýyndan bolsa ..., ... diýen iki topara bolünýärler. ... we ... sözlemiň baş agzalarydyr. Sözlemiň aýykläýjy agzalary ... hem-de ... ybaratdyr.

147-nji gönükme. Deňdeş agzalaryň öz aralarynda many-laryna görä toparlara bölünişini görkeziň. Göçüriň. Deňdeş agzalaryň we olaryň many taýyndan tapawutlanýan toparlarynyň arasynda degişli dyngy belgilerini goýuň.

Bizde, ine, şu zatlar nejislik we gabahat hasaplanýar: öz zähmetiň³ bilen mynasyp bolmadyk zadyň³ ataňdan we eneňden talap etmek ... öz..ňden gü..çliniň öň..nde ýalynjaňlyk etmek boş wada bermek söz..nde tapylmazlyk gep gezdirmek ýoldaşyňy¹ şugullamak gorkaklyk öz etmişni üçin jogapkärçilikden gaçmak öz gü(?)jüni ýamanlyk üçin sarp etmek geplemek gerekkä dymmak dymmak gerekkä hem geplemek ýoldaşyň hasabyna öz..ň üç..n ýeňillik gazanmak ... ene-ataňa gulak¹ asmazlyk olary aglatmak boş ýañramak maýyp adamynyň üst..nden gülmek. (*Žurnaldan*).

148-nji gönükme. Köp nokatlaryň ýerine degişli deňdeş agzalary goýup göçüriň.

1. Biz türkmen halk döredijiliginden ..., ..., ..., ..., ... içgin öwrendik.

2. Mugallym bize ..., ..., ... hakynda bilýän şorta sözlerini aýdyp berdi.

3. Men türkmen dessanlaryndan ..., ... okadym.

4. Men Magtymgulynyň ..., ... goşgularyny ýat tutdum.

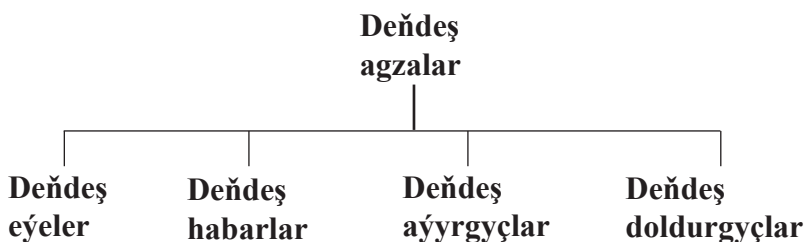
149-njy gönükme. Okaň. Deňdeş agzalary tapyň. III bölümi göçüriň. Ýaýbaňlandyrylmadyk deňdeş agzalaryň aşagyny bir çyzyk ýaýbaňlandyrylan deňdeş agzalaryň aşagyny bolsa iki çyzyk çyzyň we galdyrylan dyngy belgilerini goýuň.

I. Has gadymy zamanlarda adamlar Aýa, Güne, Ýere, Suwa salam berer ekenler. Aý, Gün doganda, Aý bilen Gün görşende begener ekenler.

II. Özüňden kiçi gelinler, ýaş gyzlar ýöräp barýarka säginseler ýa-da elindäki işi sähel salymlyk goýsalar, şol hem olaryň salam berdigi bolýar. Olar hiç hili yşarat etmedik halatynda hem «Saglykmy, amanlykmy?» diýen sözlerini gysganmaly däl.

III. Aýallar öz biri-birleri bilen salamlaşanlarynda ul..sy kiçisiniň eg(?)nine elleri bilen kakýar. Gaty garran aýallaryň bolsa gelinler, ýaşlar ýanlaryna baryp, eginlerini tutýarlar. Munuň tersine, gartaşan, orta ýaşan aýallar täze gelin ýa ýaş gyzlar üýş..p ot..ran bolsalar, olaryň ýanlaryna aýlanyp, elleri bilen kakyp gaýdýarlar. (*Gazetden*).

Sözlemiň haýsy agzalary bolşuna garap, deňdeş agzalar öz aralarynda dört topara bölünýärler:



§ 35. DEŇDEŞ EÝELER WE DEŇDEŞ HABARLAR

▲ Eýeden bolan deňdeş agzalar deňdeş eýelerdir.

Meselem:

1. Köse bilen Görogly bir dagyň üstünden atlaryny ýanaşdyryp barýardy. («Görogly»).

2. Ýaşajyk sazaklar, çerkezler görünýär. 3. Onuň öýünde dostlary, agini-garyndaşlary bardy. (*Gazetden*).

▲ Habardan bolan deňdeş agzalar deňdeş habarlardyr.

Meselem:

1. Ony özi biçipdi we tikipdi. 2. Biz türkmen dilini söýýäris we ony öwrenýäris. 3. Jerenjik alçakdy, şadyýandy.

Adatça, deňdeş eýeler, esasan, sözlemiň başynda, deňdeş habarlar bolsa sözlemiň ahyrynda gelýärler. Emma poeziýa eserlerinde, seýrek ýagdaýda kyssada bu kada eýerilmeýär.

Meselem:

1. Garyşyp işleýärler hem erkek, hem aýallar. (*A. Alamyşow*).

2. Mölterýär,

Çiňnerýär,

Oýlanýar guzym. (*K. Gurbannepesow*).

150-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri okaň, deňdeş eýeler we deňdeş habarlary görkeziň hem-de olaryň haýsy söz toparlary arkaly aňladylýandygyny aýdyp beriň.

Görogly ýedi gije-gündiz toý berdi: at çapdyrды, göreş tutdurды bagşy aýtdyrды. («Görogly»). 2. Ol öýümi ýagtyltdy, öýümi ýylatdy. (*R. Seyidow «Saýlanan eserler»*). 3. Onuň ak saçy, kirli ak ýaglygy, seçme degen ýaly eleme-deşik alaça köýnegi bardy. 4. Mele süwuň bollugy,

dünýä ýüzüniň göklügi – Halnazaryň bulançak göwnüni durlady. (*B.Kerbabaýew «Aýgytly ädim»*). 5. Hoşgeldi bilen Bahar maşynyň içindeki yükleriň üstünde ornaşdylar. (*A.Gowşudow «Köpetdagyň eteginde»*). 6. Aýhanym her eden işinde ýalňyşlyk goýberýärdi: ýa käse döwýärdi, ýa-da naharyň aşagyny ýakýardy, ýa-da süýdi çogdurýardy, ýa-da ... barmagyny inňä deşdirip ganadýardy.

151-nji gönükme. Deňdeş eýeleri we deňdeş habarlary tapyň.

Gara saçly we Mele saçly aýallaryň ikisiniň hem bir günde ogullary bolýar. Gara saçly we Mele saçly aýallar otuz ýyldan soň ýene-de keselhanada duşuşýarlar.

Mele saçly ene oglunyň görnükli sazanda bolup ýetişendigini aýdyp magtanypdyr. Gara saçly ene bolsa: «Oglum traktorçy hem kombaýnçy. Ol ýer sürýär, hasyl ýygnaýar» diýipdir. «Seniň ogluň ýönekeý, hiç kim tarapyndan tanalmaýan adam bolup ýetişipdir» diýip, Mele saçly aýal aýdypdyr.

Gün geçip-geçmänkä, Gara saçly aýalyň ýanyna uzak obadan ogly gelýär, ýagdaýyny sorayar, enäniň derdi ýeňläň ýaly bolýar. Mele saçly enäniň ýanyna bolsa hiç kim gelmeýär. Gara saçly enäniň² ogly ertesini hem gelýär. Mele saçly enäniň ýanyna ýene hiç kim gelmeýär.

Üçünji² gün Gara saçly enäniň ýanyna ýene gallaçy ogly öz üç ýaşlyja perzendi bilen gelýär. Olar ýanlary bilen dürli ir-iýmiş getirýärler, enäniň ýanynda uzak wagtlap oturýarlar. Enäniň gözlerinden şatlyk uçganaklaýar.

Mele saçly enäniň ýanyna bolsa ýene-de hiç kim gelmeýär, halyndan habar almaýar. (*W.A.Suhomlinskiý. «Hakyky adamy nähili terbiýelemeli?»*).

152-nji gönükme. Göçüriň. Iki nokat we sorag belgisi goýlan sözleri kada boýunça ýazyň.

«Siz indi büt..nleý sag aýal. Ýüreg(?)ňizde galmagalam, batly gürs..ldemelerem ýok» diýip, lukmanlar Gara saçly enä aý(?)tdylar. Mele saçly enä bolsa:» Siz entek ýatmaly bolarsyňyz, elbetde, siz hem büt..nleý sag adam bol..p gidersiňiz» diýdiler. Şeýle diýmek bilen hekim näme üç..ndir başga tarapa seredýärdi ...

Ata-eneň barasynda perwaýsyzlyk hiç haçanam bagyşlanylmaýar.

Watançylyk sallançakdan başlanýar. Enesiniň we atasynyň hakyky ogly bolmadyk adam Watanynyň hem hakyky ogly bol..p bilmez. (*Şol ýerde*).

153-nji gönükme. 153-154-nji gönükmelerdäki hekaýaty gürrüň bermäge taýýarlanyň. Sazanda we gallaçy ogullara öz garaýşyňyzy beýan ediň.

154-njy gönükme. Deňdeş agzalara baglanyp gelen aýyklaýjy agzalary görkeziň. Olaryň deňdeş agzalardan aňlanylýan pikiri aýdyňlaşdyryp gelişlerini düşündiriň. Göçüriň. Deňdeş eýeleriň we deňdeş habarlaryň aşagyny çyzyň.

1. Adamyň erkiniň güýji çäksizdir⁴. Durm..ş..ň agyr ýagdaýynda ruhdan düşmek – mun..ň özi seniň ýeňildigiňdir, heläk¹ bolmagyňdyr. Söweş meýdanynda duşman bilen başa-baş göreşde şeýle ýagdaýlar bolup biler, şonda ruhy gü(?)ç, erklilik seniň ýeke-täk ýaragyň bolup galar. (*W.A.Suhomliniskiy*).

2. Oz..n..ň agyrsyny duýd..rmazlyk³ erkek adamyň artykmaçlygydyr. Sen erkek adam, eýýäm şon..ň üçin sen çydamly hem-de sabyrly bolmaly. Keselbentlik we gowşaklyk saňa hormat getirmeýär⁴. Eger seniň dişiň ýa² barmagyň agyryň bolsa, ony hemmelere eşitdirmäge howlukma¹ – bu utan(?)çdyr. Sesiňi çykarma, agyryňa çydam et, okuwdan soňra bolsa keselhana git. Seniň erkiň, çydamlylygyň, durnuklylygyň, goý, hemişe gowşaklygyň üst..ne hüjüm etsin! (*Şol ýerde*).

§ 36. DEŇDEŞ AÝYRGYÇLAR WE DEŇDEŞ DOLDURGYÇLAR

▲ Aýyrgyçlardan bolan deňdeş agzalar deňdeş aýyrgyçlardyr.

Meselem:

1. Ortadan ýokary, daýaw bir ýigit gapydan ätledi.
(*B. Kerbabaýew «Aýgytly ädim»*).

2. Sugunly, umgaly, çal goçly daglar,
Belentden pestine akan bulaglar,
Sowuk suwly, ter çemenli awlaglar,
Köňül arzuw eýlär, watanym seni. (*Zelili*).

Birinji mysaldaky deňdeş aýyrgyçlar sözleriň eýesini, ikinji mysaldakylar bolsa atlardan bolan sözleri aýyklarap geldiler.

▲ Doldurgyçlardan bolan deňdeş agzalar deňdeş doldurgyçlardyr.

Meselem:

1. Sowuga we beýleki mahrumçylyklara çydam etmegi başar. (W. A. Suhomlinskiý).

2. Bağşy Magtymguludan, Görogludan hyruç bilen aýdardy. (Gazetden).

3. Men Nöküsde, Hywada boldum.

Birinji mysaldaky deňdeş doldurgyçlar goşma işligi, ikinji we üçünji mysaldakylar bolsa sözlemiň habaryny aýyklarap geldiler.

155-nji gönükme. Okaň. Böleklerden deňdeş aýyrgyçlary we deňdeş doldurgyçlary tapyň.

1. Magtymguly örän zehinli we ýiti bolupdyr⁴. 2. Biz bagtly, şatlykly we medeniýetli durmuşa eýe bolduk. (Gazetden). 3. Her bir okuwçy okuw kitaplaryny, ýazuw

depderlerini hem-de egin-eşiklerini arassa saklamalydyr. 4. Adamlar arasyna şugulçylyk we ýalan töhmet gepleri ýaýratmakdan saklanyň. (*Hadys*). 5. Bagşylar ähli dessanlary, ajaýyp goşgulary, gyzykly rowaýatlary ýatdan bilipdirler. 6. Arassa ahlak we gözəl edepleri özleşdirmeli. (*Şerigat*).

156-njy gönükme. Deňdeş aýyrgyçlary, deňdeş doldurgyçlary we olary aýyklarap gelyän sözleri tapyň. Nokatlar we sorag belgileri goýlan sözleri ýazuw kadasyna laýyk getirip, depderiňize ýazyň.

Ýandak derman ösümlükdir

Ýandagyň gülleri melewşe öw..şg..nli açyk mämişi, gyzgyt reňklidir. Ýandak iýýän malyň etiniň sü(?)d..niň hili, düz..mi ýokarlanýar.

Ýandagy ýaňy gülläp başlan döwr..nde ýaşajyk gülgünçalary, kösükleri bilen ýygyp alsaň bolýar.

Kölegede guradylanda ýandagy tokmaklap döwmeli⁴. Şeýle edilse, onuň güli, ýap(?)ragy, baldagy endigan garylýar.

Ýandak öthaltany, dalagy, bagry, böwregi, ýürek-damar kesellerini, dem alyş organlary bejermekde ulanylýar. (Gazetden).

157-nji gönükme. Deňdeş aýyrgyçlary we deňdeş doldurgyçlary tapyň. Göçüriň. Olaryň aşagyny çyzyň we haýsy deňdeş agzalarydygyny üstlerine ýazyň.

Nusga: Hojamyrat Baýlyýew deň-duşlary, kärdeşleri bilen oturyşmagy, söhbet etmegi gowy görýärdi.

Biziň бүт..n gün..miz aýdym-saz, dil we edebiýat meseleleri boýunça çekişme bilen geçerdi ... H. Baýlyýewiň türkmen halk döredijiligini², gadymy edebiýaty gowy

bilmegi, doganlyk³ halklaryň edebiýaty bilen düýpli tanyşlygy, şol meseleler boýunça-da pikir al(?)şyp durmaga onuň işeňňir gatnaşmagy biziň duş..ş..klarymyzy gyzykly, has mazmunly ederdi.

Hojamyrat Baýlyýew az geplemegi, köp işlemegi halaýan, her pikiri düşnükli aýtmagy, ýürekden gürlmegi başarýan adamdy.

H. Baýlyýewiň bilimli we medeniýetliligi, internasionalistik we berk tertip-nyzamlylyk häsiýetleri, arassadan sada geýinmegi nusga bolarlykdy. (*Gazetden*).

158-nji gönükme. Deňdeş agzalary tapyp, olaryň nähili deňdeş agzalarydygyny aýdyň. Göçürüň. Deňdeş agzalaryň aşagyny çyzyň.

1. Maşgalada çaganyň üns-alada, mähir bilen gurşalmagy onuň gorkudan sameýilnamamagyna kömek edýär, özüne ynamyny artdyrýar. Ene-ata ilki bilen çaganyň aňyndaky ynamsyzlyk duýgusyny aýyrmaga çalyşmaly. Onuň durmuşynyň gyzykly wakalardan doly bolmagyny gazanmaly. Deň-duşy bilen oýnamak, çeper kitaplary okamak, telewizorda körpelere niýetlenen gepleşiklere tomaşa etmek, ol-bu zatlary ýasamak onuň ünsüni şol duýgudan sowup biler. (*Žurnaldan*).

2. Türkmen halkynyň dana ogly Magtymguly örän kiçigöwünli, saýhally, edepli, salyhatly, sypaýy adam bolupdyr, ol hiç wagtda ulumsylyk etmändir, menmenlik satmandyr, şöhrata kowalaşmandyr, adamkärçiligiň iň oňat sypatlaryny özünde birleşdiripdir. Şahyr ulumsylyk edýänleri, bedasyl şöhratparazlary, açgöz harsydünýäleri elmydama rehimsiz tankyt edipdir. (*M.Kösäýew «Edebiýat barada söhbet»*).

159-njy gönükme. Deňdeş agzalary tapyň. Degişli dyngy belgilerini goýup göçürüň. Deňdeş agzalaryň aşagyny çyzyň.

Gadyndan bäri döredilip özgerdilip timarlanyp gelinýän halk döredijiligi eserleri ýöne güýmenje wagt geçirmegi üçin döredilmändir olaryň öz döwri we soňraky nesiller üçin bahasyna ýetip bolmajak örän uly öwredijilik we terbiýeçilik ähmiýeti bar.

§ 37. DEŇDEŞ AGZALY SÖZLEMDE BAGLANÝŞYK WE DYNGY BELGILER

Deňdeş agzalar biri-birleri bilen iki ýol arkaly baglanyşýarlar:

I. Intonasiýa arkaly baglanyşy. Munda deňdeş agzalar birmeňzeş heň, deň pauza bilen aýdylýar.

Meselem:

Ol hyjuwly ýaşaýar, işleýär, göreşýär.

Ýazuwda äheň arkaly baglanyşan deňdeş agzalaryň aralaryna otur (,) goýulýar.

Meselem:

Ol hyjuwly ýaşaýar, işleýär, göreşýär. Shemasy: [D, D, D].

II. Baglaýjy kömekçiler arkaly baglanyşy. Deňdeş agzalaryň bu baglanyşy baglaýjy kömekçileriň hyzmatlaryna garap, alty topara bölünýär:

1. Ugurdaşlygy görkezýänler – *we, hem, hem-de, - da, - de, bilen.*

***We* baglaýjysy deňdeş agzalary arasynda birden artyk gaýtalanmaýar. Onuň gelen ýerinde otur goýulmaýar.**

Meselem:

Amana, Gunça, Jerene we Gyrmyza sylag berildi. [D, D, D we D].

***Hem, hem-de* baglaýjysy deňdeş agzalaryň arasynda bir gezek gelse, otur goýulmaýar.**

Meselem:

Men atama hem eneme kitap okap berdim. [D hem D].

Eger *hem* kömekçisi sözlemiň deňdeş agzalarynyň arasynda birnäçe ýola gelse, deňdeş agzalaryň arasynda otur goýulýar.

Meselem:

Men atama hem, eneme hem, mamama hem kitap okap berdim [D hem, D hem, D hem].

***Bilen* baglaýjy kömekçisi atlaryň we atlaşan deňdeş agzalaryň arasynda gelip, esasan, birden artyk gaýtalanmaýar. Onuň gelen ýerinde otur goýulmaýar.**

Meselem:

Tawus bilen Çemen aýdym-saz gurnagyna gatnaşýar. [D bilen D].

***Hem, bilen* kömekçileriniň hyzmatynda gelen – *da, - de* baglaýjysy deňdeş agzalaryň arasynda gelişlerine görä otur goýulýar.**

Meselem:

Menden Oraza-da, Gara-da, Bibä-de salam aýt. [D-da, D-da, D-de].

2. Garşylygy görkezýänler – *emma, ýöne, weli, welin.*

Bular sözlemde birden artyk gaýtalanmaýarlar.

Deňdeş agzalaryň arasynda gelen *emma, ýöne* baglaýjylarynyň öňlerinden, *weli, welin* baglaýjylarynyň bolsa yzlaryndan otur goýulýar.

Meselem:

Bäşim atdan ýykyldy, emma (ýöne) aglamady. [D, emma D], [D, ýöne D].

Oguljeren gyrgyz jorasyndan gelen haty okady weli, (welin) gowy düşünmedi. [D weli, D], [D welin, D].

Bellik: Weli, welin kömekçileri many taýyndan ugur-daşlygy, zygiderligi hem görkezip bilerler.

Meselem:

Men bardym welin, seni görmedim.

3. Garşylygy we şert görkezýänler – *ýogsa, ýogsam bolmasa*.

Ýazuwda bu baglaýjylaryň önlerinde otur goýulýar.

Meselem:

Jan edip göreşdiň, ýogsa (ýogsam, ýogsam bolmasa) ýykylardyň. [D, ýogsa D], [D, ýogsam D], [D, ýogsam bolmasa].

160-njy gönükme. Deňdeş agzalaryň görnüşlerini we olaryň baglanyşlaryny düşündiriň. Deňdeş agzalary shemada görkeziň.

1. Arkan-ýüzin gaýyşdym, emma hiç hili şakyrdy eşitmedim. (*Žurnaldan*). 2. Onuň arçaly, umgaly daglary-da, ownujak çeşmeli, käkilikli jülgeleri-de, tokaýly, ýyrtyjyly çuňňur dereleri-de, hatda ösümlükden mahrum ýylçyr gaýalary-da, düýe örküç baýyrlary-da eteginde önüp-ösenleriň gözüne nähili gowy görünýärdi! ... (*B.Kerbabayew*). 3. Ol atama garanda kiçijik hem ejizdi. 4. Şol gidip barşyna bent bir demine çekäýse, at-da, eýesi-de, ok-ýarag-da – barysy birden gark bolardy. (*H.Derýayew*).

161-nji gönükme. Şu aşakdaky shemalara laýyk gelýän deňdeş agzaly sözlemler düzüň: [D, D, D we D], [D weli D], [D bilen D], [D, ýogsam D].

162-nji gönükme. Deňdeş agzalaryň baglanyş ýollaryny düşündiriň. Göçüriň. Deňdeş agzalaryň yz ýanlaryndan olaryň baglanyşyny shemada görkeziň. Galdyrylan dyngy belgilerini goýuň.

Nusga: Bir görenini öwme-de, syndyrma-da. [D – de, D – da].

1. Şol bir adamyň hem şahyr hem döwlet işgäri hem lukman hem sazanda hem serkerde bolany-da bar. (*N.Gullaýew «Gadyndan galan nusgalar»*). 2. Bal bilen süýt iň gowy azyk hasap edilýär. 3. Bir wagtyň özünde hem gyzgyn hem sowuk nahardan iýmek maslahat berilmeyär. («*Musulman baýramçylyklary»*). 4. Bolmasa, üç-dört gün ähli işgärleri çykaryp, işimizi şol etmeli weli şol meselän-ä çözmeli. 5. Aknabat olaryň önünde bir tabak çekdirme goýup, burça çekildi-de diňşirgendi. Şondan soň Nury bilen Güljahan bir hepde basa ot..r.p, radiooýun ýazdy. Ol ýeňillik bilen uludan bir dem aldy(-)⁵da önündäki käsäni myhmanlara tarap sü..ş..rdi. (*B.Öwezow «Şatlyk çeşmesi»*).

4. Ikuçlulygy görkezýänler – ýa, ýa-da.

Bu baglaýjy kömekçiler deňdeş agzalaryň aralaryndan ýa-da önlerinden gelýärler. Olar sözlemden aňladylýan pikiriň deňdeş agzalaryň haýsy-da bolsa birine degişlidigini, ýagny ikuçlulygy aňladýarlar.

Bu kömekçiler deňdeş agzalaryň arasynda bir gezek gelse, ýazuwda otur goýulmaýar. Olar birnäçe ýola gelseler, onda deňdeş agzalaryň arasynda otur(,) goýulýar.

Meselem:

Nowruza bagyşlanan bäsleşikde altynjylar ýa(ýa-da) ýedinjiler üstün çykarlar. [D ýa D], [D ýa-da D].

Nowruza bagyşlanan bäsleşikde ýa altynjylar, ýa (ýa-da) ýedinjiler üstün çykarlar. [ýa D, ýa D], [ýa D, ýa-da D].

5. Gezekleşige görkezýänler – *kä, käte*.

Bular many taýyndan deňdeş agzalardan aňlanylýan düşünjäniň gezekleşip durýandygyny bildirýärler.

***Kä, käte* bilen gelen deňdeş agzalaryň yzlaryndan otur goýulýar.**

Meselem:

Sazanda *kä* (*kä, käte*) saz çalardy, *kä* (*käte, käte*) hiňlenerdi. [*kä* D, *kä* D], [*kä* D, *käte* D], [*käte* D, *käte* D].

6. Ýoklugy görkezýänler – *ne, ne-de*.

Bular deňdeş agzalaryň önlerinden gelip, olardan aňlanylýan düşüňjeleriň hiç haýsynyň-da bolmaýandygyny, ýagny ýoklugyny görkezýärler.

Bu baglaýjylar bilen gelen deňdeş agzalaryň yzlaryndan otur goýulýar.

Meselem:

Ne okadyň, *ne* (*ne-de*) işldeň. [*ne* D, *ne* D], [*ne* D, *ne-de* D].

163-nji gönükme. Okaň. Deňdeş agzalaryň baglanyş ýollaryny aýdyň. Baglaýjy kömekçileriň gelen ýerlerinde oturyň goýlup-goýulmazlygynyň sebäbini düşündiriň.

1. Gurban aga *ne* turup bilýärdi, *ne-de* ýöräp. (*Gazet-den*). 2. Men *ýa* keýigiň, *ýa* gaplaňyň suratyny çekerin⁴. 3. Arça *ne* ýylgyrdy, *ne-de* gyňraldy. (*K.Gurbannepesow*). 4. *Kä* guşlaryň hoş owazlary, *kä* sygyrlaryň molaşýan sesleri, *käte* goýun-guzularyň mäleşmeleri eşidilýärdi. 5. Olar *käte* degişýärdiler, *käte* bolsa çynlakaý jedelleşýärdiler⁴.

164-nji gönükme. Özüňizden aşakdaky shemalar boýunça sözlemler düzüň. Deňdeş agzalaryň we baglaýjy kömekçileriň aşagyny çyzyň: [*ýa* D, *ýa-da* D], [*kä* D, *kä* D, *käte* D], [*ne* D, *ne-de* D].

165-nji gönükme. Deňdeş agzalaryň baglanyş ýollaryny düşündiriň. Göçüriň. Galdyrylan dyngy belgilerini goýuň. Deňdeş agzalaryň aşagyny çyzyň we yz ýanlaryndan olary shemada görkeziň.

1. Ne sen ne Aýlar ne-de Ogulsuraý Diýardan habar tutupdyr⁴. 2. Biz aňşam ýa teatra bararys ýa kino gideris. 3. Sen ne okadyň ne oýnadyň. 4. Nurmät sapaklaryna kä Orazlarda kä Gözellerde kä öýlerinde taýýarlanýarlar. 5. Ol boş wagtlarynda ýa Keminäniň ýa-da Magtymgulynyň goşgularyny okardy.

166-njy gönükme. Deňdeş agzalary tapyň. Olaryň nähili ýol arkaly baglanyşandygyny düşündiriň. Göçürüň. Deňdeş agzalaryň aşagyny çyzyň.

Nowruz baýramçylygynda dürli oýunlar oýnalýar, köpçülikleýin gezelenç edilýär. Käbir ýerlerde bazarlar gurulýar. Olarda sowgatlyk zatlar, köke-süýji milli nygmatlar satylýar. Halk aýdymçylary, sazandalary, akrobatlar, darbazlar, gözbagçylar, wäşiler öz sungatyny görkezýärler. Pälwänlar güýç synanyşýarlar, milli göreş tutulýar. Orta Aziýanyň halklary goç süsüşdirýärler. Bu ýaryş ilatyň gowy görýän tomaşalarynyň biridir. Obalarda, gyşlaklarda köpçülik bolup nahar iýişlik guralýar. Munuň üçin öňünden her öýden gerekli önümler ýygnaýar. Baýramçylyk günleri adamlar birek-biregiňkä myhmançylyga barýarlar, dogan-garyndaşlaryna, dost-ýarlaryna sowgat gowşurýarlar. («*Musulman baýramçylyklary*»).

167-nji gönükme. Okaň deňdeş agzalaryň baglanyş ýollaryny aýdyň. Baglaýjy kömekçileriň gelen ýerlerinde oturyň goýlup-goýulmazlygynyň sebäbini düşündiriň. Olary shemada görkeziň.

1. Suwy çüýşäniň, küýzäniň ýa-da ýanlygyň bokur-

dagyndan içmek bolmaýar. Derýadan, ýapdan ýa-da çeşmeden garyňy ýere berip, agzyňy goýup içmek ygtyýar edilenok, olardan goşawujyň bilen içmeli. 2. Nahardan öň hem-de soň hökmany suratda eliňi ýuwmalı. (*Musulman baýramçylyklary*). 3. Ata-enä hem-de ýetim-ýesire berilen sowgat iň uly sowgapdyr. (*Hadys*).

168-nji gönükm. [kä D, kä D], [ýa D, ýa-da D],[ne D, ne-de D] shemalaryna laýyk gelyän sözlemleri özüňizden düzün, depderiňize göçüriň.

169-njy gönükm. «Ene – beýik ynsan» diýen temadan öý düzmesini ýazyň.

§ 38. SÖZLEMDE DEŇDEŞ AGZALAR BILEN ULANYLYAN JEMLEÝJI SÖZLER

▲ Sözlemde deňdeş agzalaryň manylaryny umumylaşdyrýan sözler jemleýji sözlerdir.

Olar deňdeş agzalaryň önünden ýa-da zyndan gelyärler. Jemleýji söz deňdeş agzalaryň önünden gelse, ýazuwda onuň zyndan iki nokat (:) goýulýar.

Meselem:

Mekdebiň okuwçylaryndan ikisi : Ogulbibi we Aýjemał çeper höwesjeňleriň bäsleşiginde birinji ýere mynasyp boldular. [J: D, D].

Eger jemleýji söz sözlemiň deňdeş agzalarynyň zyndan gelse, onda jemleýji sözüň önünden kese çyzyk (-) goýulýar.

Meselem:

Çary, Hoşgeldi, Öwez, Wüşel kel – dördüsi tirkeşip, edaranyň jaýyna tarap ugradylar. [D, D, D, D –J].

170-nji gönükm. Deňdeş agzalar bilen ulanylyan jemleýji sözleri tapyň. Jemleýji sözüň we deňdeş agzalaryň gelen

ýerlerinde degişli dyngy belgilerini goyup göçürin. (Nusga: 1-nji sözlem).

1. Agyry, horl..k çekmek, nähoşlamak – bular nähili güýçli bolsalar-da, seniň erkiňden güýçli bolmaly däldirler. (*W.A.Suhomlinskiý*). 2. Nurmyrat Saryhanowyň eserlerini «Şükür bagşy» powestini «Kitap», «Arzuw», «Şirin» hekaýalaryny oky(?)jylar höwes bilen okaýarlar. (*Gazetden*). 3. Iş bizi üç sany uly beladan tukatlykdan ýaltalykdan we bikärlikden halas edýär. (*Fransua Wolter*). 4. Mekdebimizdäki kružoklardan edebiýat rus dili foto aýdym-saz kružoklary öz işlerini göwnejaý gurapdyrlar. 5. Okuw esbaplary galam lineýka bozguç elmydama okuwçynyň ýanynda bolmaly. (*Gazetden*). 6. Men Samarkantda Andijanda Buharada Ferganada boldum.

171-nji gönükme. Sözlemiň degişli ýerinde jemleýji sözlerden öň ýa soň deňdeş agzalary getirin.

1. Özbegistandaky gazylýp alynýan peýdaly baýlyklardan: ..., ..., ..., ... görkezmek bolar. 2. Özbegistandaky esasy daglar: ..., ..., ... 3. ..., ..., ... - üçüsi synpymyzyň ökte okuwçylarydyr. 4. Gyzlardan başisi: ..., ..., ..., ..., ... goşgyny labyzly okady. 5. ..., ..., ..., ..., ... - bular ýurdumyzdaky in gadymy şäherlerdir.

172-nji gönükme. [J:D bilen D], [J:D, D],[D,D – J] shemalary boýunça özüňizden üç sany sözlem düzüň.

173-nji gönükme. Deňdeş agzalary tapyň. Olaryň görnüşlerini we baglanyş ýollaryny düşündirin. Jemleýji sözleri tapyň.

1. Ählimiz: gelnejemem, menem, Çaram bir ýerde işleýäris. (*Ç.Aşyrow*). 2. Gök ösümlükler: çaly-çerkez, gandym-sazak, selmesogan, ýylgyn-ýandaklar-da ýazky goýry reňkini ýitirip, suwsan ekin ýaly solgun görünýärdi.

(*B.Kerbabaýew*). 3. Mollamurt örän duýgur, syzgyr bir adamdy. Ol öz gürründeşiniň içki ýagdaýyny: gozgalaňyny, şatlygyny, hasratyny ... owunjak hereketlerinden hem aňlardy. (*B.Kerbabaýew*). 4. Biz hemme taraplaýyn ösen: fiziki, ruhy taýdan sagdyn we ylmy taýdan sowatly, kämil nesli terbiýeläp ýetişdirmeli. (*Gazetden*).

Deňdeş agzalaryň sintaktik derňew edilişi:

Deňdeş agzalary sözlemden tapmak.

II. Deňdeş agzalaryň görnüşleri:

- 1) deňdeş eýeler;
- 2) deňdeş habarlar;
- 3) deňdeş aýyrgyçlar;
- 4) deňdeş doldurgyçlar.

III. Deňdeş agzalaryň baglanyşy:

- 1) äheň arkaly;
- 2) baglaýjy kömekçiler arkaly.

IV. Deňdeş agzalaryň jemleýji sözler bilen gelişleri.

V. Deňdeş agzalaryň sözlemdä ki hyzmaty.

174-nji gönükme. Deňdeş agzalary sintaktik derňew ediň.

... Bu ýagdaý her bir ýigitden edermenlik, mertlik, gaýduwsyzlyk, at-ýaragy işletmäge ezberlik talap edýär. Şonuň üçin-de, türkmen halky uly baýlyga eýe bolan dürli žanrdaky folklor eserlerini-de, il arasynda giňden ýaýran eposlaryny-da, gahrymançylykly dessanlaryny-da, çeper edebiýatyny-da yurt goragyna, il-günüň bähbitlerine uýgunlaşdyrypdyr. Halkyň, ýurduň goranmagy bilen baglanyşykly dörän eserleriň biri-de meşhur «Görogly» eposydyr. (*M. Kösäýew «Edebiýat barada söhbet»*).

175-nji gönükme. Türkmen nusgawy şahyrlarynyň goşgularyndan alnan bentleri okaň. Deňdeş agzalary tapyň. Olaryň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

Köňüller, ýürekler bir bolup başlar
Tartsa ýygyn, erär topraklar,daşlar,
Bir suprada taýýar kylynsa aşlar
Göteriler ol ykbaly türkmeniň. (*Magtymguly*).

Jereniň balasyn baksañ, bejersenň,
Suw ýerine şeker-şerbetler bersenň,
Höregine gül garyp, bir günü görseň,
Watandan el götär «çöl» sesin aňsa. (*Mollanepes*).

Ärden öndüm, ärlük bilen öler men,
Kim dostum, duşmanym – parhyn biler men,
Söweşde aglaman, şat men, güler men,
Namart bolup, dünýä inmenem begler! (*S. Seýdi*).

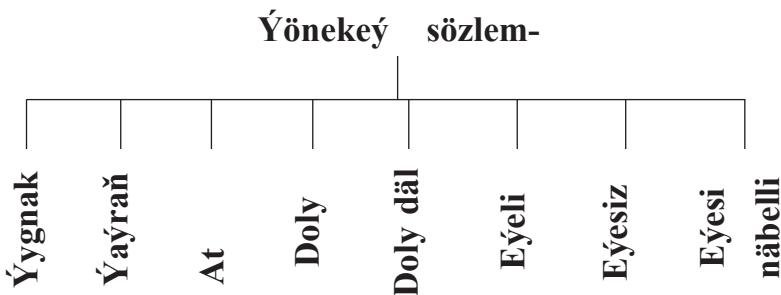
176-njy gönükme. Özbekistanyň Döwlet gerbinde şekillendirilen zatlar barada pikiriňizi iş depderiňize ýazyň.



Gaytalamak üçin soraglar we ýumuşlar:

1. Sözlemiň nähili agzalaryna deňdeş agzalar diýilýär?
2. Deňdeş eýeleri, habarlary, aýyrgyçlary we doldurgyçlary tapawutlandyryp bilýärmisiňiz?
3. Deňdeş agzalar bir-birleri bilen nähili baglanyşýarlar?
4. Baglaýjy kömekçiler sözlemdäki hyzmatlaryna görä haýsy topara bölünýärler? Mysallarda görkeziň.
5. Baglaýjy kömekçiler bilen gelen deňdeş agzalaryň aralaryndaky dyngy belgileriň goýluşyny düşündiriň.
6. Sözlemde deňdeş agzalar bilen jemleýji sözleriň arasynda nähili dyngy belgileri goýulýar? Mysallarda subut ediň.

YÖNEKEY SÖZLEMLERİN GURLUŞY



§ 39. ÝYGNAK WE ÝAÝRAŇ YÖNEKEY SÖZLEMLER

177-nji gönükme. Okaň. Çep we sag taraplardaky yönekey sözlemleri deňşdiriň. Çepdäki sözlemler haýsy agzalardan ybarat. Sag tarapdaky sözlemlerde nähili agzalar bar?

1. Gurban <u>okaýar</u> . 2. Awtobus <u>ugrady</u> . 3. Men <u>okajak</u> . 4. Jigim <u>haýran galdy</u> . 5. Ýaşlar <u>geldiler</u> .	1. Gurban <u>Nöküde okaýar</u> . 2. <u>Bu awtobus şähre ugrady</u> . 3. Men <u>şu gün «Göröglyný» okajak</u> . 4. <u>Meňň jigim maýmyna haýran galdy</u> . 5. <u>Ýaşlar myhmanlary gutlamaga geldiler</u> .
--	---

▲ Eýe bilen habardan (baş agzalardan) düzülen sözlem ýygnak yönekey sözlemidir.

Meselem:

Göläm otlaýar. Berdi oýnaýar. Çary ýazýar.

▲ Öz içinde aýyklaýjy agzalary bolan sözlem ýaýraň yönekey sözlemidir.

Meselem:

Sakarja göläm gowy otlaýar. Kiçijik Berdi howlu-da oýnaýar. Çary Höküden hat ýazýar. (Bu sözlemleri ýokarky sözlemler bilen deňşdiriň).

178-nji gönükme. Böleklerden ýygnak we ýaýraň ýönekeý sözlemleri tapyň. Göçüriň. Baş we aýyklaýjy agzalaryň aşagyny çyzyň.

1. Mugallymlar okadýarlar. Okuwçylar yhlasly okaýarlar. 2. Dil uzyndyr. Ynsan özünüň uzyn dilini jylawlap bilmelidir. (*Gazetden*). 3. Gulak asyldyr. Ol ýagşy-ýaman sözleri diňleýändir. Gulak adamy kä igledýär, käte çişirýär. (*Şol ýerde*). 4. – Dünýämiz giň. Meşhur bagşy – sazandalaryň öňem ençemesi ýaşap geçipdir, ýene geçer durar. Olary durmuşdan boş geçirmeli däldiris. Gözlemeli, idemeli hem tapmaly. (*A.Aşyrow «Könegüzer»*). 5. Bagt arzan däldir. Biz oňa ýetmek üçin uzak menzilleri sökme-lidiris. (*Žurnaldan*).

179-njy gönükme. Sozlemleriň baş agzalaryny tapyň. Berlen ýygnak ýönekeý sözlemleri ýaýraň ýönekeý sözlemlere öwürüp, hekaýalyk düzüň we ony depderiňize ýazyň.

Okuwçylar bäsleşdiler. Olar ýeňdiler. Bäsleşik täsir galdyrdy. Mugallymlarymyz şatlandy. Biz begendik.

180-nji gönükme. Ýygnak we ýaýraň ýönekeý sözlemleri tapyň. Olary sintaktik taýdan derňäň.

Däde Gorkut sözlär. Otluk ýeri keyik biler. Ogul ojagyň közüdir. Ozan aýdar. Tekepbiri Taňry söýmez. Gyz eneden görelde alar. Gyratyň бүdremesin. Taňry seni namarda mätäç etmesin. (*«Gorkut ata» e.*).

181-nji gönükme. *Hawa, howa, ýomok, ýumak, gümmürdi, gümürdi, gübürdi* sözleriniň aňladýan manylaryny ýaşuly adamlardan sorap, içgin öwreniň. Özüňizden üç sany ýygnak ýönekeý, üç sany ýaýraň ýönekeý sözlem düzüň.

Nusga: Hawa, biz utduk.

§ 40. AT SÖZLEMI

182-nji gönükme. Sözleri ünüslı okaň. Olaryň aňladýan manylaryna göz ýetirmäge synanysyň.

Gije. Aýdyň gije. Söwüdiň aşagy. Dym-dyrslyk.

Uly otag. Giň penjire. Tekjede gülli küýze. Diwardan asylgy tüpeň we dutar.

▲ Bir zadyň adyny bir ýa-da birnäçe söz bilen hereketsiz, asuda halda aňladýan sözlemler at sözlemlerdir.

At sözlemleri sözlemlere mahsus bolan gutarnykly äheň bilen aýdylýarlar. Bu ýagdaý olarysözlerden, söz düzümlerinden tapawutlanýar. Seýlelikde olary sözlem hasaplamağa esas döredýär.

Meselsem:

Obanyň çeti. Ýol ýakasynda birnäçe tut agaçlary. Derýa. Alysda Berdimyrat Berdagyň mawzoleýiniň gümmezi.

At sözlemleri, esasan, ýazuwda ulanylýar. Ol sözlemiň iň soňky sözi baş düşümdäki eýe bolup bilýän söz toparlarynyň hemmesinden emele gelip biler.

At sözlemleri drama eserlerinde sahnany suratlandyrmakda, çeper edebiyatda bir zadyň asuda halyny görkezmele bolanda ulanylýar.

At sözlemleri ýygnak we ýaýraň bolup bilýärler. Ýygnak at sözlemleri baş düşümde gelen bir sözden bolýarlar.

Meselem:

Dag. Bag. Gaýalar. Jülgeler.

Ýaýraň at sözlemleri köp sözden bolýarlar.

Meselem:

Belent dag. Gözel bag. Uçut kert gaýalar. Täsin, syrly jülgeler.

At sözlemi bolup gelen sözler beýleki sözlerden, söz düzümlerinden habar berijilik häsiýeti taýyndan tapawutlanýarlar.

Meselem:

1. Türküstan» gazetini. 2. «Gülhan» žurnaly. 3. «Alitet daglara gidýär».

Bu mysallaryň başky ikisi gazetini, žurnalyň ady barada gutarnykly düşünje berýär. Üçünji mysal çeper eseriň adyny aňladýar.

At sözlemlerinde baş we aýyklaýjy agzalar bolmaýar. Olar bitewi bir zady aňladýarlar. Soňky mysalda çeper eseriň ady baş we aýyklaýjylar bilen aňladylan ýaly görnüşde döreyär («Alitet daglara gidýär»). Emma ony baş we aýyklaýjy agzalara bölmek zerurlygy ýok.

At sözlemleri goşgynyň, hekeýanyň ..., gazet-žurnallaryň, okuw jaýlarynyň, edaralaryň, geografik düşüňjeleriň ... atlaryny görkezmelidir.

Meselem:

Agahan Durdyýew «Gurban».

Bu ýerde gutarnykly äheňde aýdylýan iki sany at sözlemi bar.

Eger ol at sözlemlerini Agahan Duydyýewiň «Gurban» hekaýasy görnüşine geçirsek, onda at sözlemleriniň söz düzümlerine öwrülendigini göreris.

183-nji gönükme. At sözlemlerini okaň. Olaryň many aňladyşlaryny düşündiriň.

1. Hywa. Mukaddes, syrly şäher. Täsin ýadygärlik. Beýik-beýik minaralar. Şirgazy medresesi. Magtymguly ýaşan hüjre. (*Gazetden*).

2. Garrygala. Güwleme obasy. Gara öýler. At çapylýan dereler. (*Gazetden*).

184-nji gönükme. At sözlemlerini tapyň. Olaryň sözlerden, söz düzümlerinden tapawutlanyşyny düşündiriň. Sözlemleri göçüriň.

1991-nji ýyl. Ata-baba arzuwynyň amala aşan ýyly.

Garasşyzlyk. Beýik garasşyzlyk. Bagtyýar ülke. Bagtyýar halk. Halkym azatlyga çykdyň. Erkiňe eýe bolduň. Howaňa, topragyňa, dagyňa, deňziňe, ymgyr çölüne, tükeniksiz baýlygyňa eýe bolduň. Bu seniň erkana ýaşamagyň üçin, asmanyň abat bolmagy üçin iň möhüm zatdyr.

185-nji gönükme. Berlen mysallardan ilki at sözlemlerini, soňra bolsa sözleri, söz düzümlerini saýlap göçüriň.

Daşkent. Mähriban şäher. Gözel paýtagt. Biziň mekdebimiziň göreldegi okuwçylary. Düzmäniň manysy. Ökde. Bäşimiz. Daň säherler. Çagany. Özbekistan Ylymlar akademiýasy. «Derekçi» gazet. Işenňir gyzyň taryhyny. Eginleri. Joralaryň duşuşygyndaky. Ekinzarlyk. Çatmalar. «Waharmanlar». «Garrygyzlar». Çaganyň. Garasşyz Özbekistan. Goňşymyň guran täze jaýynyň toýuny.

186-njy gönükme. Alty sany at sözlemini çeper eserlerden ýa-da gazet-žurnallardan tapyp göçüriň.

187-nji gönükme. Özünizden baş sany at sözlemini düzüp, depderiňize ýazyň.

§ 41. DOLY WE DOLY DÄL SÖZLEMLER

188-nji gönükme. Deňşdiriň: Dik çyzygyň haýsy tarapyndaky sözlemleriň agzalary ýerbe-ýer? Haýsy tarapyndakylaryň bolsa käbir agzalary galdyrylypdyr? Galdyrylan haýsy agzalar? Olaryň galdyrylmagy sözlemleriň many aňladyşyna täsir edipmi?

Oglanlaryň gürrüňlerinde halkyň gahrymançylygy we namysjaňlygy bar. Bu zatlary ýaş nesillere ýetirmegiň aýratyn ähmiýeti bar. (N. Aşyrow «Ýürek we ýarag»).	– Toýňuza geleli. – Şeýle bolsun-da. – Bu haýsy dilde ýazylypdyr? – Türkmen dilinde. – Goşgulary gowumy? – Gowy. (N. A. «Ý. we Ý»).
--	--

▲ Hemme agzalary öz içinde bolan sözlem doly sözlemdir.

Meselem:

Kabul baharyň hoştap günleriniň biri bilen dem alýardy. Al-asmana galan Gün çar tarapy mylaýymlyk bilen gyzdýrýardy. (*G. Kulyýew «Emiriň ilçisi»*).

▲ Käbir agzasy galdyrylan, emma onuň barlygy töwe-rekden duýulýan sözlem doly däl sözlemdir.

Meselem:

1. Az işleseň, igenç alarsyň, **ýatsaň – käýinç.**

2. Weý, Oraz jan, asyl bu senmidiň-ay!. Gyssagly işiň barmy?

– Ýok,

– **Ýör onda.** Men seni hezilligiň üstünden elteýin.

– **Nirä?**

– **Durdy kelewlere.**

– Olarda näme bar?

– **Bagşy aýdýarmyş. Ogly bolupdyr.** (*Žurnaldan*).

Bu ýerdäki has gara ýazylan sözlemleriň käbir agzalarynyň galdyrylanlygy üçin, olar doly däl sözlemlerdir. Olary doly sözlemlere öwürüp göreliň. (goşulan sözler ýaýa alyndy)

1. Az işleseň igenç alarsyň, ýatsaň, käýinç (alarsyň).

2. – Seniň gyssagly işiň barmy?

– (Meniň gyssagly işim) ýok.

– Ýör onda (biz gideli). Men seni hezilligiň üstünden elteýin.

– (Biz) Durdy kelewlere (gideli).

– Olarda näme bar?

– Olarda bagşy aýdýarmyş. (Durdy kelewiň) ogly bolupdyr.

Doly däl sözlemlerde sözlem agzalarynyň (eýe, habar, aýyrgyç, doldurgyç) biri ýa birnäçesi galdyrylyp bilner (ýokarky sözlemlere üns beriň).

Mysallardan görnüşi ýaly, doly däl sözlemler, esasan gepleşikde köp ulanylýar. Olaryň sözleýiş täsirli, gysga bolmagyna ýardam edýärler.

Beýleki sözlemlerden üzňe getirilen doly däl sözlemleriň manylaryna käbir halatlarda düşünmek mümkin däl.

Meselem:

– Ýaman däl.

– Gutardyk.

Bu düşnüksiz sözlemler beýleki sözlemler bilen baglanyşykly gelenlerinde, olaryň manylary aýdyňlaýar.

Meselem:

– Işe tükenme ýokdur. Menem tükedäýjek ýalydym.

Ýagdaýlar neneň?

– Ýaman däl.

– Süzümi nätdiň?

– Gutardyk. (*Žurnaldan*).

189-njy gönükme. Tekstden doly we doly däl sözlemleri tapyň. Doly däl sözlemleriň haýsy agzalarynyň galdyrylandygyny anyklaň.

– Ýeri, oglan, nireden gelýäň?

Çerkez gyryljak ses bilen jogap berdi:

– Men-ä hiç ýerdenem gelemok.

– Onda nirä barýaň(?)⁵

Çerkeziň çigni awasa-da, olaryň murtundan billerindäki sapaňasyndan susty basyljak ýaly etse-de, birdenkä aljyraňlyga düşman, gaýta kem-kemden ozüni tutdy. Çerkez gaşjagazlaryny çytmak bilen, pert-pert jogap gaýtardy:

– Kakamyň ýanyna.

– Kakaň nirede?

– Dagda.

– Dagda näme işleýär?

– Orak orýar.

– Kakaň ýanyna näme iş barýaň?

– Çörek alyp barýardym ... (*B.Kerbabayew «Yhlasamyrat»*).

190-njy gönükme. Tekstdäki doly däl sözlemleriň galdyrylan agzalaryny (eýe, habar, aýyrgyç, doldurgyç) tapyň. Olary ýerinde goýup, doly däl sözlemleri doly sözlemlere öwürüň.

1. – Dänigi gördüňmi?

– Göremok-diýdim.

– Ýañja-da bardy-la.

– Bilemok-diýdim. (*B.Hudaýnazarow*).

2. Smirnow Muhammediň bolup oturyşyny görüp yylgyrdy-da:

– Ýeri, Mişa, näme edip otyrsyň? – diýdi.

– Pikirlenýärin.

– Näme hakynda pikir edýärsiň?

– Razwedka hakynda. (*K.Işanow «Ýaş watançy»*).

3. – Artyk, sen nähili gürrüň edýärsiň?

Bu suwda seniň näme hakyň ýokmy?

– Elbetde, ýok. (*B.Kerbabayew «Aýgytly ädim*).

4. Bilegi güýçli birini ýykar, bilimi güýçli – müňüni. (*Nakyl*).

5. Bir okana bar, bir-de dokana. (*Nakyl*).

6. Ylymsyz bir ýaşar, ýlymly-müň. (*Nakyl*).

191-nji gönükme. Doly däl sözlemleri tapyň. Olary doly sözlemlere öwürüň.

1. – Bally han, sen ýaly baý ogluna gysyklyk gelişmez.

– Gepiň tümmek ýeri, meni tünňerdäýmeseňiz² at almarsyňyz ...

– Bar, ugra, eýeri getir!

– Getirjek däl! ...

– Getirmezmiň (?)⁵

– Getirmerin.

– Ine, getirmeseň!

Aşyryň gamçysy onuň ýuka dony ýagyrmysyna şarpyldap degdi⁴. (B.K «A. ä.»).

2. – Sen «Görogly» eposyny okadyňmy?

– Bir şahasyny.

– Görogly nähili ýigit bolupdyr?

– Mert ýigit. («Gazetden»).

192-nji gönükme. Doly däl sözlemleri tapyp, olaryň galdyrylan agzalaryny anyklaň.

– Eje, hany Aşyr?

– Sorama, gyzym³ ...

Artygyň ýüregine hawul düşdi, ejesine ýapyşdy.

– Näme bolupdyr? Eje aýtsana!

Nurjahan aglamjyrap mälim etdi.

– Biçäräniň sanalgysy dolan ekeni ...

Artyk ör-gökden gelip

– Aşyr ... – diýip haşlap dem aldy.

– Ýok balam, Aşyr däl.

– Eýsem, kim? (B.K. «A. ä.»).

193-nji gönükme. Çeper eserlerde, gazet-žurnallardan doly we doly däl sözlemleri bolan alty sany sözlemi göçüriň.

§ 42. EÝELI WE EÝESIZ SÖZLEMLER

194-nji gönükme. Sözlemleriň eýesini görkeziň. Daşynda eýesi açyk bildirýän sözlemleri tapyň, olaryň eýelerini aýdyň.

Nireden gelip, nirä barýarsyň? – diýip, olar ýaňky içgin ýapyşmaklaryny goýdular-da, gaty ses bilen bagşydan soradylar.

– Indi bolduňyzmy? – diýip, bagşy olardan sorady.

– Bize habaryňy ber, nireden gelýärsiň?

– Şeýleden gelýärim – diýip, bagşy gelen yzyna tarap çytylyp duran ýüzüni öwürdi.

- Şu dagyň aňry ýüzünden. Barşyn bolsa siziň hanyňzyň ýanyna! Meni şonuň ýanyna alyp baryň!
- Hanyň ýanyna? Siz kim bolarsyňyz? (*N.Saryhanow* «*Şükür bagşy*»).

Eýeli sözlem

▲ İçinde eýesi bolan ýa-da daşynda onuň bardygy açyk bildirýän sözlem eýeli sözlemdir.

Meselem:

Kitap meniň üçin patyşanyň tagtyndan ileridir. (*W.Şekspir*).

Ol atyň boýnuny gujaklady. Meleguş yzyna bakan serpdü. (*B.Kerbabaýew* «*A. ä*»).

Bu mysaldaky kitap, ol, Meleguş sözleri sözlemiň içinde gelen eýelerdir.

Käbir sözlemleriň içinde eýesi bolmaýar, emma olaryň eýesiniň kimdigini ýada nämedigini şol sözlemleriň habarlarynyň şekilinden açyk aňyp bolýar.

Meselem:

Hany, öňki meseläni bir çözeli. Ertir daňdanrak gelersiň. (*B.Kerbabaýew*. «*A. ä*»).

Birinji sözlemiň habary (çözeli) menlik ýöňkemäniň köplüginde geleni üçin, onuň eýesiniň biz, ikinji sözlemiň habary (gelersiň) senlik ýöňkemäniň birlik sanynda geleni sebäpli onuň eýesiniň hem sen sözüdigi açyk bildirýär. Şeýle bolansoň, bular ýaly sözlemler eýeli sözlemler hasaplanýar.

195-nji gönükme. Okaň. Şu sözlemleriň eýesi barmy? Olarda eýäniň bardygy güman edilýärmí? Bu sözlemlere esasy üns hereketi ýerine ýetirijä (eýä) berilýärmí ýa-da ýerine ýetirilýän herekete (işe, ýagdaýa)?

Onuň işledesi geldi. Gyzjagazyň daşarda oýnasy gel-

di⁴. Onuň üçup ýören kebelejigi tutasy geldi. Munuň eýjejkidigini! Emma kebelegi tutup bolmaýardy. Ahyrda gyzjagazyň agysy tutdy.

Eýesiz sözlemler

▲ Öz içinde we daşynda eýesi bolmadyk, onuň bardygy-da guman edilmedik sözlem eýesiz sözlemdir.

Meselem:

1. Munuň ýüreginiň päkdigini. 2. Daşarda durar ýaly bolmady. 3. Bu kitaby ertire çenli okasa bolar.

Eýeli sözlemlerde hereketi ýerine ýetiriji (eýe) bolýar, emma eýesiz sözlemlerde hereketi ýerine ýetiriji bolmaýar. Bu hili sözlemlerde, esasan, ýerine ýetirilýän hereket (iş ýagdaý) nygtalýar. Bu hem eýesiz sözlemleriň esasy grammatik hyzmatydyr.

Meselem:

Men kitap okaýaryn. – Meniň kitap okasym gelýär.

Birinji sözlemde men hereketi aktiw ýerine ýetirijidir. Işiň ýerine ýetirilmegi onuň erkine, islegine bagly. Ikinji sözlemde esasy üns herekete (okasym gelýär) berilýär onda-da şol hereket hereketi ýerine ýetirijä garaşsyzlykda, öz akymlaýyn ýüze çykýar.

Sözlemiň eýesizdigini onuň habarynyň şekilinden bilmek bolýar.

Eýesiz sözlemiň habary dürli görnüşlerde bolup biler. Olaryň käbirlerine garap geçeliň:

1. Täsirini geçirmeyän işlikleriň yzyna -yl, -il,-ul -ül,-l goşulmalaryny goşmak bilen eýesiz sözlemiň habary ýasalýar.

Meselem:

Işe wagtynda barylýar. Gezelenje ertir ugralýar.

2. Olluk yönkemede gelen atlar, atlaşan sözler, iş atlary habarlyk goşulmalaryny kabul edip ýa-da etmän eýesiz sözlemiň habary bolup bilýärler.

Meselem:

Jigimiň şol uklap ýatysydy. Onuň şol haýdap ýörşi.

3. Bolmak işliginiň önünden hal işligi gelip, eýesiz sözlemiň habary ýasalýar.

Meselem:

Heý, bu günleri goramaga dözüp bolarmy?

Duşdan geçen wagty yza dolap bolmaz.

Bellik: Bolmak işligi bir işi gutarmak manysynda gelende, ol eýesiz sözlemiň habary bolup bilmez .

Meselem:

Saz çalyp boldy. Häzir ýazyp bolýar.

4. Gelmek işliginiň önünden *-asy*, *-esi* goşulmasyny kabul edip, belli bir ýöňkemedä gelen işlikler eýesiz sözlemiň habary bolup bilerler.

Meselem:

Meniň okasym gelýär. Olaryň matal aýdyşmakda ýaryşaslary gelýär. Ähli zady okap bilesim gelýär.

196-njy gönükme. Bölekleri okaň. Eýeli we eýesiz sözlemleri tapyň.

1. Pälwan küştçüleriň yeňşine ynanmaýardy. 2. Tomus günleri çagalaryň öýde oturasy gelmeýär. 3. Onuň eşidesi gelýärdi. 4. Ýokaryk seredip başlady. 5. Hanyň hem bagşysyna göwni ýetýärdi. 6. Onda tüýs meniň diýenim gelýär. (*N.Saryhanow «Şükür bagşy»*). 7. Bagşsynyň dessan aýdasy geldi. 8. On ädimden daşdakyny saýgaryp bolmaýardy. (*A. Durdyýew «Saýlanan eserler»*). 9. Men irden mekdebe geldim⁴. 10. Ojar odunyň ýiti çoguna lakyrdayan tüňçäniň sesi eşidildi⁴. (*B.Hudaýnazarow «Akar suwuň aýdymy»*).

197-nji gönükme. *Baryp bolarmy, okasy gelýär, oturyşydy, gelip durşum, oýnaşsyny* sözlerini sözlemiň habary edip, özüňizden eýesiz sözlemler düzüň.

198-nji gönükme. Eýeli we eýesiz sözlemleri tapyň. Eýesiz sözlemleriň habarlarynyň ýasalysyny düşündiriň.

1. Şu mahal Salyr Gazan bilen Garaja çopan ýetip geldiler. («*Gorkut ata*»). 2. Ol berlen maslahaty makul bildi. («*Gazetden*»). 3. Jemalyň okasy, öwrenwsi gelýär. («*Gazetden*»). 4. Magrupynyň özüni ilki sapar görüp durşudy⁴. Şonuň üçin-de ony gyzgyn synlady. Magrupam ... Magtymgulyny synlaýardy. (*G.Kulyýew «Magtymguly» r.*).

199-nji gönükme. Eýeli we eýesiz sözlemleri tapyň. Göçüriň. Ilki eýeli, soňra bolsa eýesiz sözlemleri saýlap ýazyň. Galdyrylan dyngy belgilerini goýuň.

1. Zähmet çek // Mal zähmet çekmek arkaly gazanylýar // Ýaltalyk bilen ony diňe dargadyp bolýar // Bar malyňa kanagat et // Kanagat tükeniksiz döwletdir //

Her işiň bir sebäbi bardyr // Garyp galmagyň sebäbi isriplikdir // Isriplikden gaça durmalydyr // («*Kowusnama*») kitaby boýunça).

2. Fotografíýa bilen gyzyklanýarsyňyzmy // Ol taryh üçin örän gerek zat // Mekdebiňizde foto kružok barmy (*Gazetden*).

3. Jigimiň öz gurjagyna köýnek tikesi gelenok // Bu işe ony göwnetse bolar //

§ 43. EÝESI NÄBELLI SÖZLEM

200-nji gönükme. Sözlemiň habarlary işligiň haýsy görnüşlerinden ýasalypdyr? Ol habarlar anyk bir eýäni görkezýärlermi? Bu sözlemlerde eýäniň barlygy duýulýarmy?

1. Synp ýygnagynda çöregiň mukaddesligi hakynda aýtjak. 2. Içki ýygnaga öz wagtynda barmaly. 3. Her bir ýerde seresaply bolmaly. 4. Dynç alşy çeper kitaplar okap geçirjek. 5. Danalaryň wesýet edişi ýaly okamaly.

▲ Eýäniň barlygy duýulýan, emma habaryň belli birini ýa bir zady görkezmeýänligi sebäpli, eýäniň kim ýa nämedigi açyk bilinmeýän sözlem eýesi näbelli sözlemdir.

Eýesi näbelli sözleleriň habarlary, esasan, işligiň hökmanlyk formasýndan we mälim geljek zaman işliginden ýasalýar.

Meselem:

1. Arassaçylyk ugrunda göreşmeli. 2. Oba gitjek.

Bu sözleleriň habaryna «kim?» diýen sorag berilse, onda eýäniň men, sen, ol, biz, siz, olar, çagalar ... ýaly dürli sözlerden bolup biljekdigi aňlanylýar. Emma şol şahslaryň anyk biriniň sözlemiň eýesidigi belli bolmaýar. Şol sebäpli bu hili sözlemler eýesi näbelli hasaplanýar. Eger sözlemiň habary ýa başga bir sözi ýöňkemedede gelip, eýäniň kimdigini açyk bildirýän bolsa, ol sözlemi eýesi näbelli sözlem hasaplamak bolmaz.

Şeýle sözlemler eýeli sözlemler hasaplanýlmalydyr.

Meselem:

Arassaçylyk ugrunda göreşmelisiň. Kim? –Sen.

201-nji gönükme. Eýesi näbelli sözleleriň habaryny tapyň. Olar işligiň haýsy şekilinden ýasalypdyr? Göçüriň. Eýesi näbelli sözleleriň habarlarynyň aşagyny çyzyň.

1. Harby gulluga mekdep ýyllaryndan taýýarlanmaly. (*Gazetden*). 2. Her bir işe yhlasly ýapyşmaly. (*Žurnaldan*). 3. Daşary ýurt dilleriniň az bolanda birinde sözleşmegi başarmaly. 4. Gadymy ýadygärlikleri rejeläp bejerýän ussa boljak. 5. Ýetişdirilen hasyly yrýa⁴ etmän ýygnamaly. (*Gazetden*). 6. Öňe gitmelidi, söweşeň tabşyrygy ahyryna çenli ýerine ýetirmelidi. (*S.Ataýew «Gazap»*).

202-nji gönükme. Eýesi näbelli sözleleriň habaryny tapyň. Göçüriň. Habarlaryň aşagyny çyzyň.

Atajan ýygnaga gyssanyp barýardy. Birden ol mekdebiň golaýyndaky jaýyň äpişgesinden zogd..rylyp çykýan gaýry tüssäni gördi. Näme etmeli? Ilki 01-e habar bermelimi? Ýa adamlary örüzmelimi? Bir sekunda-da ýetirmeli дәl. Haýal-ýagallyk etseň, ýalyn tutaşjak. Töwerekdäki jaýlara hem geçjek. A birden ol ýerde ýaş çaga bar bolaýsa?!

Batyr ýoldaşlarynyň biri ylgaşyp gaýdandyklar(?) ny gördi. Onuň bedenine güýç goş..lan ýaly boldy. Ol ýüz..niň ug(?)runa penjegini suwly salma batyryp çykardy-da, penjireden öz..ni jaýa oklady. (*Žurnaldan*).

203-nji gönükme. Aşakdaky sözlemleri depderiňize göçürip, eýesiz sözlemleriň habarynyň aşagyny çyzyň.

1. Bir gün gezelenç etmek üçin baýra gidildi. Emma howa has yssydy. Şeýle bolsa-da, ol ýerde köp gezilipdi. 2. Aşşamlaryna juda giç ýatylýar. Şoňa garamazdan, ertirinde gaty ir turulýar. Çünki bu wagtlar işiň gyzgalaňly wagty. 3. Daşary has sowuk. Gar hem ýagýar. Paltosyz meýdana çykar ýaly дәl. 4. Onuň küşt oýnasy gelýär. Ýoldaşlarynyň kino gidesi gelýär. 5. Dünýägözeliň surat çekesi gelýär. Onuň dynç oturasy gelmeýär.

Ýönekeý sözlemleriň sintaktik derňew edilişi:

- I. Sözlemleriň ýönekeý sözlemdigini anyklamak.
- II. Ýönekeý sözlemleriň gurluşy.
 - 1) ýygnak ýa ýaýraň;
 - 2) doly ýa doly дәl;
 - 3) eýeli ýa eýesiz;
 - 4) eýesi näbelli sözlem.
- III. Sözlem agzalaryny derňemek (ilki sözlemiň eýesi, habary, soňra aýyrgyçlary we doldurgyçlary derňelýär.)

204-nji gönükme. Göçüriň. Ýönekeý sözlemleri sintaktik derňew ediň.

1. Ol sazanda – diňe saz çalardy. Sazandalygy bilen bolsa halkyna özüni aldyryp bilipdi. Ýöne welin onuň ady il içinde Şükür bagşy diýip ýöredilerdi. Munuň özüne ýetesi sebäbi bardy.

Ol özüniň bütin ömründe iki sapar aýdym aýdypdy. Bu bolsa heniz özüniň ukybyny, hünärini saýlap alyp bilmän ýören ýyllarynda bolupdy. Ine şu iki gezek aýdym aýtmasy bilen onuň ady Şükür bagşy bolup, il arasynda ýaýrapdy. Ýöne-de bir ýaýramady, örän ýörgünlilik bilen agyzdan-agza düşüp ýaýrady.

- I. Bagty görmek islän seni görmeli. (*G.Seyitliýew*).
- II. «Mekan» gazetinde çykan şol makalany okajak.



Gaýtalamak üçin soraglar we ýumuşlar:

1. Ýygnak ýönekeý sözlemi ýaýraňa, ýaýraň ýönekeý sözlemi hem ýygnak ýönekeý sözleme öwürüp bolarmy? Subut ediň.
2. At sözlemi nähili sözlem? Ol sözlemden, söz düzümlerinden nähili tapawutlanýar? Düşündiriň.
3. Doly we doly däl sözlemler diýip nämä aýdylýar? Doly däl sözlemleriň haýsy agzalary galdyrylyp bilner? Mysallarda görkeziň.
4. Eýeli we eýesiz sözlemleriň kesgitlemesini aýdyň. Eýesiz sözlemiň habary nähili sözlerden ýasalýar.
5. Eýesi näbelli sözleme degişli mysallar getiriň. Olaryň eýeli sözlemlerinden tapawudyny düşündiriň we subut ediň.
6. ...Çeper eserlerden ýygnak we ýaýraň at sözlemleriniň hersine degişli sözlem tapyp, olary depderiňize göçüriň. Mysallary alnan çeşmäňizi görkeziň.
7. Nakyllardan doly we doly däl sözlemleriň hersine degişli iki mysal tapyp göçüriň.

§ 44. SÖZLEM AGZASY HASAPLANMAÝAN SÖZLER BARADA UMUMY MAGLUMAT

▲ Sözlemde baş we aýyklaýjy agzalar bolup bilmeyän, ýagny sözlem agzasy hasaplanmaýan käbir sözler gabat gelýär. Bu hili sözler sözlemiň umumy manysyna goşmaça many berýärler. Olar haýsydyr bir zada gürründeşiň ünsüni çekmäge ýa bir zada bolan garaýşy, jogaby aňlatmaga hyzmat edýärler.

Meselem:

1. Nurana, sen haly dokap bilýärmiň?

Nurana diýen ýüz tutma söz berilýän soraga (*Sen haly dokap bilýärmiň?*) *Nurananyň* ünsüni çekmäge hyzmat edýär.

2. *Bular*, hakykatdan-da, *mert oglanlar*.

Hakykatdan-da diýen giriş söz sözlemden aňlanylýan pikire (*bular mert oglanlar*) şübhelenilmeýänligini aňladýar.

3. Wah, elimi kesdirdim.

Wah ümlükdir. Ol sözlemden aňlanylýan pikire (elimi kesdirdim) bolan gynanjy bildirýär.

4. Sen *Güljenneti* gördüňmi? Howa, men *Güljenneti* gördüm.

Hawa jogap söz bolmak bilen sözlemdäki soraga (*sen Güljenneti gördüňmi?*) biragyzdan jogap bolup gelýär.

Sözlem agzalary barada geçilen sapaklardan mälim boluşy ýaly, sözlemi hasyl edýän sözler olara grammatik gatnaşykda bolýarlar. Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözler bolsa onuň beýleki sözleri bilen hiç hili grammatik gatnaşyga girmeyärler.

Meselem:

Men ýedinji synpda okáýaryn.

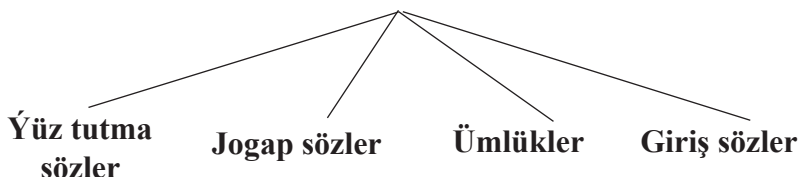
Hawa, men ýedinji synpda okaýaryn.

Birinji sözlemiň ähli sözleri grammatik taýdan özara baglanyşyrlar, ýagny grammatik soraga jogap bolýarlar, bitewi intonasiýa bilen aýdylýarlar. Ikinji sözlemdäki *hawa* diýen jogap sözüň sözlemdäki beýleki sözler bilen grammatik baglanyşygy ýok, ol söz grammatik soraga jogap bolup bilmeýär, intonasiýa taýdan-da bölünip aýdylýar.

Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözler 4 topara bölünýärler:

Ýüz tutma sözler, jogap sözler, ümlükler we giriş sözler.

Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözler



§ 45. ÝÜZ TUTMA SÖZLER

▲ Sözlemede aňladylýan pikiriň kime ýa nämä garadylyp aýdylýandygyny bildirýän söze *ýüz tutma söz* diýilýär. Ol bir ýa-da birnäçe sözden bolup bilýär.

205-nji gönükme. Ýüz tutma sözler barada IV synpda öwrenenleriňizi ýada salyň. Eýe bolup gelen sözleri ýüz tutma sözlere öwrüp, sözlemleri üýtgedip ýazyň.

Nusga: Bibi köýnegini ýuwdy. – Bibi köýnegiňi ýuw!

Oglanlar we gyzlar tutanýerli okaýarlar. Kružoga gataňjak okuwçylar atlaryny ýazdyrmalydylar. Gülzada kitaby arassa saklady.

Ýüz tutma sözler baş düşümdäki sözlerden bolup, sözlemiň beýleki agzalaryndan bölünip, belendiräk intonasiýa (heň) bilen aýdylýarlar. Olar aýyklaýjyly hem, aýyklaýjysyz hem gelip bilerler.

Meselem:

Dostlar, mekdebimiziň töweregini gür baglyga öwreliň! Mähriban dostlar, tebigaty goramaga öz goşandymyzy goşalyň!

Birinji sözlemdäki ýüz tutma söz *dostlar* aýyklaýjysyz, ikinjidäki bolsa *mähriban dostlar* aýyklaýjyly gelen ýüz tutma sözlerdir.

Ýüz tutma sözler, esasan gepleşikde köp ulanylýar. Olar söhbetdeşiň ünsüni özüne çekmäge hyzmat edýärler.

Meselem:

1. Gülnáz jan, bol geýin, toýa gideli. (*K.Gurbannepesow*).

2. Salam, mähriban eje! (*N.H. «E»*).

3. Näme maslahata geldiň, ýigit? («*Gorkut ata*»).

4. Salam, Perwana! Garry mugallymyňy ýadyňdan çykarmaýanlygyň üçin sag bol.

Çeper eserlerde gahrymanlaryň, dag, derýa ýaly zatlarada, dürli zatlarada, haýwanlarada ýüz tutma sözler arkaly ýüzlenýän halatlary bolýar.

Meselem:

1. Eý, gurbanyň bolaýyn, eziz derýa! Sen bize bakan güler ýüzüni öwür, goý, gözel sähra güllesin (*B.Kerbabayew «A. ä»*).

2. Häzirledim harman ýerin,

Açyl, gozam

Açyl gozam

«Ak altyny» eçil, gozam! (*A. Atajanow*).

3. – Inim, aý, inim sen näme üçin aglaýarsyň?

4. Gara başym gurban olsun, gurdum, saňa! («*Gorkut ata*»).

Ýüz tutma söz bilen sözlemiň baş agzasy bolan eýäniň arasynda şekil taýyndan meňzeşlik duýulýar, ýöne ýüz tutma sözler sözlemiň eýesinden aşakdaky ýaly aýratynlyklar bilen tapawutlanýarlar:

1. Eýe baş düşüm şekilinde gelip, grammatik soraga jogap bolýar, emma ýüz tutma sözler baş düşüm şekilinde gelseler-de, grammatik soraga jogap bolmaýarlar.

2. Eýe sözlemiň baş agzasy hasaplanýar, emma ýüz tutma sözler sözlem agzasy bolup bilmeýärler.

3. Eýe sözlemiň beýleki agzalary bilen mazmun hemde grammatik taýdan baglanyşýar, emma ýüz tutma söz bilen sözlem agzalaryň arasynda munuň ýaly sintaktik baglanyşyk ýok.

4. Eýe sözlemde adaty habardan öň gelýär, ýüz tutma sözünüň bolsa belli bir orny ýok.

5. Eýe sözlemiň baş agzalaryndan intonasiýa (heň) taýyndan bölünip aýdylmaýar, emma ýüz tutma söz sözlem agzalaryndan görnetin bölünip aýdylýar.

Ýüz tutma sözler sözlemiň başynda hem, ortasynda hem, soňunda hem gelip bilerler .

Sözlemiň başynda gelen ýüz tutma sözleriň yzyndan, ortasynda gelenleriň iki tarapyndan, soňunda gelenleriň bolsa öňünden otur goýulýar.

Meselem:

1. Artyk, [Ý,] sen meniň sowalyma jogap ber.
(*B.Kerbabayew «A. ä».*)

2. Ýeri Sapa, [Ý,] nämä gülýärsiň?

3. Ertire çenli nädersiň, Maraly? [,Ý].

Eger ýüz tutma sözler sözlemiň başynda has belent heň bilen aýdylsalar, onda olaryň yzyndan ýüzlenme belgisi goýulýar we olaryň yzyndan gelen sözler baş harp bilen başlanýar.

Meselem: Durdy Halnyýazow! Bu suw ýere-göge sygar ýaly däl ýaly-la!

206-njy gönükme. Intonasiýany dogry ulanyp okaň. Pikiriň kime gönükdirilýändigini aýdyň. Dyngy belgilerini goýup göçüriň.

1. Ýoldaş goşun gullugyna gelenler meniň buýrugyma gulak asyň!

2. Biz günä galdyk Rahman!

3. Men işleýän kakam ejemem işleýä. (*Žurnaldan*).

4. Menden zat sorama Asman!

5. Gojanyň wesýeti.

6. Goraň Watany ogullar

Ol mukaddes ymaratdyr.

Söýüň Watany gyzlarym

Ol söýgüden ybaratdyr.

Watan üçin baş goýsaňyz

Ol Watana ybadatdyr. (*N. Rejebow.*)

207-nji gönükme. *Ymarat, ybarat, ybadat* sözleriniň manysyny «Türkmen diliniň sözlüğinden» tapyp öwreniň.

208-nji gönükme. Okaň. Ýüz tutma sözleri tapyň. Göçüriň. Dyngy belgilerini goýuň. Ýüz tutma sözleriň aşagyny çyzyň. Kime ýa nämä ýüz tutulýandygyny aýdyň.

1. Doganlar bilen galamdaşlar. Ýer ýüz..niň ýazyjylary men size adamzat üç..n adatdan daşary jogapkärli döw..rde ýüzlenýärim. (*Žurnaldan*).

2. Eý gara dag men saňa näme etdim? (*Mollanepes «Zöhre-Tahyr»*).

3. Ak eken başyň seniň, garradyňmy beýik dag? (*K.Taňrygulyýew*).

4. Pasly baharlarda seýrana gitsek,

Tükenmez ýol...aryň bardyr seň çölün. (*Seýdi*)

5. Salam säher (!)⁵.

Bakylygyň nyşany. (*O Annaýew*).

6. Magtymguly diliň sakla,

Habar soralmagan ýerde. (*Magtymguly*).

1. Adam bolsaň, hossary bol

Dalda gözläp gezen guş..ň.

Köşeklerim beýle guşy

Awçylaram atmazmyşyň. (*M.Seyidow*).

2. Aýyrgyçly we aýyrgyçsyz gelen ýüz tutma sözleri görkeziň.

209-njy gönükme. Hormatly myhmanlar we ata-eneler, synpdaşlar, ýaş pagtaçylar, mekdebimiziň okuwçylary sözlerini ýüz tutma sözler edip sözlem içinde getirin.

210-njy gönükme. Okaň, Ýüz tutma sözleriň önünden haýsy aýyrgyçlary getirseňiz ýerlikli boljak? Degişli aýyrgyçlary getirip göçürin.

... dost, beren kömegiň üçin sag bol! ... eje! Size uzak ömür arzuw edýärim!

Ýaş toýuň gutly bolsun, ... uýam Aýnur! ... Atabaý aga, biz siziň wesýetleriňize wepaly bolmaga çalşarys.

Köp nokatlara derek goýulmaly aýyrgyçlar: *hormatly, gadyrdan, mähriban eziz*.

211-nji gönükme. [Ý], [Ý! [, Ý] [, Ý!] shemalaryna laýyk gelýän dört sany sözlem düzüp, depderiňize ýazyň.

§ 46. JOGAP SÖZLER

▲ Gepleşikde berilen soraga diňleýji hawa, şeýle, bar, ýok, bolýar, mümkin, dogry ýaly sözler arkaly jogap berýär. Eger bu sözlerden aňlanylýan pikiri giňeltmek üçin, yz ýanlaryndan sözlem getirilse, onda ol sözler jogap sözleri bolýarlar.

Meselem:

– Náme, Çary çamanyň gürrüňini edýärmisiňiz?

– Hawa, ýolagçylar şony sorayarlar (*B.Kerbabayew*).

– Ha, hä, dogrudyr, munuň agzyny guma oýkadylar. (A.Durdyýew «Saýlanan eserler»).

Bu mysallardaky *howa; bolýar; nä, nä, dogrudyr* sözleri jogap sözlerdir. Eger olaryň yzlaryndan gelen sözlemleri aýyrsak, onda olar jogap sözler bolup bilmezler. Bu ýagdaýda olar doly däl sözlem hasaplanmalydyrlar.

(Ýokary mysallardaky jogap sözleriň yzlaryndan gelen sözlemleri aýryp okap görüň).

▲ Gepleşikde soraga, buýruga ýa haýyşa biragyzdan jogap bolýan sözler jogap sözlerdir

Jogap sözler sözlemiň beýleki agzalary bilen grammatik taýdan baglanyşmaýarlar.

Jogap sözler bir sözden hem, şol sözün birnäçe gezek gaýtalanmagyndan hem hasyl bolup bilerler. Gaýtalanyp gelen jogap sözleriň tassyklaýjylyk ýa-da inkär edijilik häsiýeti has güýçli bolupdyr.

Meselem:

– Obaňyz bagşydan doly bolsa, onda bize gelmek hem gerek däl ekeni.

– Ýok, ýok, beýle däl, her gawunyň bir tagamy bar. Siziňkinem eşideris.

Jogap sözler, esasan, sözlemiň başynda, kä halatda bolsa sözlemiň ortasynda gelýärler. Olar sözlem agzalaryndan otur arkaly aýratynlandyrylýarlar.

Meselem:

– Ýok, [J.S] geplemeli bolarsyň ...

– Bolýar, [J.S.,] dostlar, siziň aýdaýşyňyz ýaly edeýindiýip, Annaguly söz berdi. (A.Durdyýew. «Bagytly ýigit»).

– Eger Halnazar bir agyz agramly söz aýtsa ýa kejiňe gitse, men onuň öýüni başyna ýumyryn, ýok, [Z.S.,] sen özüň ýumyrsyň (B.K. «A .ä.»).

212-nji gönükme. Jogap sözleri tapyň. Pikiri giňeltmek üçin olaryň yzlaryndan getirilen sözlemleri görkeziň. Hokatlar we sorag belgisi goýlan sözleri ýazuw kadasyna laýyklyk göçüriň.

1. Ýok, ýok, Aýyň ýanyna
Uçyp bolmaz, han ogul
Aý içinde jadygöý
Ar(?)slan bardyr, jan ogul!
2. Ýok, ýok, Esen, az dälidir
Beýik ertä gatanjyň!
3. Howa, menem telpek goýdum
Akl..wçynyň derläý(?)şine.
4. Howa, Abat daýzamyzam
Prokurordan kem çykmady. (*K.Gurbannepesow*).

○ Gaýtalanyp gelen jogap sözleri shemada görkeziň. Olaryň tassyklaýjylyk ýa inkär edijilik häsiýeti nähili?

213-nji gönükme. Göçürin, degişli dyngy belgileri goýuň. Jogap sözleriň yz ýanlaryndan olary shemada görkeziň. Bu tekstde doly däl sözlemler barmy? Olaryň jogap sözlerden tapawudyny düşündiriň.

Nusga: Howa, [J. S.] onsoň nähili bolupdyr?

1. Howa howa // Hakykat// Örän gü(?)çli, ukyply aýal pälwanyňyz bar eken // Jeň pälwan uly märekäniň ortasynda şon..ň bilen göreşipdir// Ýa-da sizde aýal pälwan bolmaýarmy // Biziň pälwanymyz öw.. njeňlik edäýdimikä //
– Ýok, ýok dogrudyr //Bizde kebzesi ýere degmedik aýal pälwanlar bolan, häzir hem bar // (*T. Esenowa*).

Tarhan ... mylaýym gül..msiredi:

- Mama çagyryýa //
- Haw-wa...
- Çynyňy aýdýañmy //
- Ýnanmasañ, bar-da soraý //
- Bolýa hany, ýör, soraly.

Ýok // Men oýnamaga gitjek // (G.Kulyýew «Magtymguly»).

214-nji gönükme. Berlen sorag sözlemlerindäki galdyrylan sözleri tapyň. Soňra jogap sözleri ulanyp, ol sözlemleriň degişli jogabyny ýazyň.

Nusga: Sende Seýitniýaz Ataýewiň ...romany barmy?
– Hawa, mende Seýitniýaz Ataýewiň «Gazap» romany bar.

1. Türkmen we özbek teleýaýlymynyň «... » gepleşiklerine tomaşa edýärmisiňiz?

2. Siziň mekdebiňizde B. Hudaýnazarowyň kitaby boýunça okyjylar ylmy maslahaty geçirildimi?

3. ... dessanynyň awtory Mollanepesmi?

4. Siz serkerde şahyr ... goşgularyny halaýarmysyňyz?

§ 47. ÜMLÜKLER

215-nji gönükme. Ümlükleriň kesgitlemesi, sada we tirkeş ümlükler, olaryň ýazuw düzgüni barada 6-njy synpda öwrenenleriňize esaslanyp gürrüň beriň.

1. Kömelek tapdym.

1. Heýjanelek, kömelek tapdym.

2. Bu senmidiň?

2. Wiy, bu senmidiň?

3. Bu pyşbaganyň uludygyny!

3. Baý-ba, bu pyşbaganyň uludygyny!

4. Işim-ä gördüň.

4. Wah, işim-ä gördüň.

Begenji, gynanjy, içki joşguny aňlatmaga hyzmat edýän sözler ümlüklerdir.

Ümlükler bile ulanylýan sözleriniň aňladýan pikiri-ne duýgy tarapdan täsir edýärler. Olar dürli intonasiýada (heňde) özbaşdak aýdylýandyklary üçin, sözlemiň beýleki agzalary bilen grammatik taýdan baglanyşmaýarlar.

Ümlükler köplenç, sözlemiň başynda gelýärler.

Ümlükler sözlemiň haýsy ýerinde gelseler hem, sözlem agzalaryndan otur arkaly aýratynlandyrylýarlar.

Meselem: Wah [Ü,] ýöne şol girip bilse-dä! Siz, how, [Ü,] gelen ýeriňizi ýalňyşan bolaýmaň? (*Žurnaldan*). Sen gaty kän garaşdyň, haw ! [,Ü] (*Gazetden*).

Sözlemiň başynda ýa ahyrynda gelip, aýratyn güýçli intonasiýa bilen aýdylýan ümlükleriň we olar bilen bagly sözlemleriň soňundan bir ýa birnäçe ýüzlenme belgisi goýlup bilner.

Meselem:

– Da-at! [Ü!] Işim gaýtdy!!! (*B.Kerbabaýew «A.ä»*).

Ur-a-a!!! [Ü!!!].

Biziňkiler gelýär! (*Gazetden*).

216-njy gönükme. Ümlükleri tapyp, olaryň nähili many aňladýandygyny aýdyň.

1. Heýjanelegeý (!)⁵ Hozuň süýjüligem towuk jüýjäniň etinden kem dälidir... (*A.D. «S.e»*). 2. Wah (,)⁵ jan jigim, men günde-de git diýýän, özi gitmese, men nädeýin? (*Şol ýerde*). 3. Yhm!.. Eden gara gylygyň bar bola... (*B.Kerbabaýew*). 4. Wah ... wah ... Gapyrgalarym ýeke-ýekeden ýazyp barýar. (*N.P «E.e»*). 5. Wiý! Tanşyň ýanyna barmagyňam bir utanjy bolarmy(?)⁶ 6. Päheýdäninim! Adamlaryň ag(?)zynyň jähgi bolmasa, ondan ýaman zat bolmajak eken-ow! 7. Äý-äýjik! Özüň soraý! – diýip, gol-jagazyny galgatdy-da, keýik owlasy ýaly bökjekläp gitdi. (*B.Kerbabaýew. «Eserler toplumy»*).

217-nji gönükme. İçinde ümlükler getirilen baş sany sözlemi çeper eserlerden tapyp göçüriň. ○ Olary alan çeşmäňizi görkeziň. ○ İçinde baý-ba, berekella, wah ümlüklerini ulanyp, özüňizden üç sany sözlem düzüň.

§ 48. GİRİŞ SÖZLER

218-nji gönükme. Dik çyzygyň iki tarapyndaky sözleri deňeşdiriň. Olardaky aýratynlandyrylan sözleriň sözlem agzasy bolup gelenlerini we sözlem agzasy hasaplanmaýanlaryny tapawutlandyryň.

1. Diýmek, ol ýene okuwdan gijä galypdyr-da!	1. Çörek iýmek – munuň özi halkyň baýlygy diýmekdir.
2. Ýagşy, men siz bilen ylaşýaryn.	2. Zyýansyz garanyň köpi ýagşy. (Nakyl).
3. Dogrusy, ony obamyzda syla maýan ýok.	3. Gepiň gysgasy ýagşy, sözüň dogrusy. (Nakyl)

Sözleýän ýa ýazýan adamyň ýüze çykarýan pikirine bolan garaýyşyny aňladýan sözler giriş sözlerdir.

Giriş sözler sözlem agzalary bilen grammatik taýdan baglanyşmaýarlar. Olar bir sözden hem, birnäçe sözden hem bolup bilerler.

Meselem:

1. Umuman, salam sagdan çepe diýilýändir. (*Gazetden*). 2. Dursunyň pikirçe, ol ýigit wagtynda gaty batyr adam bolupdyr. (*H.Ysmaýylow «Powestler»*).

Bu sözlemlerdäki *umuman*, *Dursunyň pikirçe* sözleri giriş sözler bolmak bilen, olaryň biri bir sözden, beýlekisi bolsa iki sözden ybarat.

Giriş sözler sözlem agzalarynda intensiýa taýdan gowşak bölünip aýdylýarlar. Olar sözlemiň ähli ýerinde gelip bilerler.

Giriş sözler sözlem agzalaryndan otur arkaly aýratynlandyrylýarlar. Sözlemiň başynda gelen giriş sözleriň zzyndan otur goýulýar.

Meselem:

Diýmek, [G,] puly yzyna bermeli. (*Žurnaldan*). Dogrusy [G,] «hä» diýip-diýmäninem ýadyma düşenok (*G.G «Ş.»*).

Sözlemin ortasynda gelen giriş sözlemin iki tarapyndan hem otur goýulýar.

Meselem:

Men seni Eziziň hatarynyň ýarysy, şu gürrüňimden soň, belki, [,G,] barysy hasap edýän (B.K. «A.ä»). Olar dogrudan-da [,G,] tapylgysyz adamlar ekeni (B. *Seýtäkow. «Doganlar»*).

Sözlemin soňunda gelen giriş sözlemin önünden otur goýulýar.

Meselem:

Eger türkmen toý etse,

Özi otyr bir çetde,

Gojalar ygtyýarly,

Beýemçi bor, elbetde. [G.] (H.*Rejebow*).

Giriş sözler aňladýan manylaryna görä baş topara bölünýärler.

1. Şübhelenmezligi ýa berk ynanmagy aňladýarlar – şübhesiz, elbetde, hakykatdan, dogrudan, şeksiz...

Meselem:

Zeleli ýok, bu, dogrudan-da, geljekde maňa sapak bolar. (B. *Kerbabayew «A ä»*). Meniň alaşam, hakykatdanda, maýyp.

2. Başganyň ýa özünüň pikirine daýanmagy aňladýanlarmaniňçe, seniňçe, biziňçe, aýtmagyna görä...

Meselem:

Meniň pikirimçe, ol başga mesele. Seniň aýdyşyňa görä, gallany baýlardan dilemelimi? (B. K. «A ä»).

3. Netije çykarmagy, jemlemegi aňladýanlar – diýmek, eýsem, bolsa, şeýlelikde, umuman, jempläp aýdanymyzda...

Meselem:

Şeýlelik bilen, aramyzda gürrüňe ýol açyldy. Diýmek, maşyny içaly alyp gaçypdyr!-diýip, Jemhur aga netije çykardy. (N. *Jumayew «Syrly gala»*).

4. Ikuçlylygy aňladýanlar: – ähtimal, belki, megerem, çaky...

Meselem:

Dünýäniň soňuny görüp gelen ýok, biz belki, ýene duşarys. (B.Kerbabaýew «Aýgytly ädim»). Olaryň ýüzler-ä gaýrakdy, megerem, gaýraky ýol bilen giden bolsalar gerek. (A. Durdyýew «Han küýli»).

5. Pikiriň tertibini bildirýänler – ikinjiden, bir tarapdan, ikinji tarapdan...

Meselem:

Ol, bir ýandan, Artykdan heder etdi, ikinji ýandan, hanlygyndan heder etdi. (B.Kerbabaýew «Aýgytly ädim»).

219-njy gönükme. Intonasiýany dogry ulanyp okaň. Giriş sözleriň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň.

Söweşde batyr bolgun, asla gorkmagyn. Azajyk gorky göwnüňe geläýse, müň janyň bar bolsa-da, birini hem gutaryp bilmersiň. Netijede(,) ⁵ bärkije kişi hem senden üstün çykar. Sen, şeksiz, öldürlersiň. Gorkaklyk bilen özüňi äşgär edersiň. Deň-duşlaryň arasynda ynanç-abraýyň galmaz. Diýmek(,) ⁵ beýle ýaşaýyşdan ölüm ýagşydyr.

Nähak gan dökmeğin. Eger nähak gan dökseň, bela duçar bolarsyň. Birinjiden, edeniňe görä jeza çekersiň, Ikinjiden, bu dünýäde ýaman at alarsyň. Eger zalym bu dünýäde jezasyny çekmese, özüňden soň (,) ⁵ elbetde (,) ⁵ çagalary şol jeza duçar bolar. («Kowusnama»).

220-nji gönükme. Giriş sözleriň aňladýan manylary boýunça haýsy topara degişlidigini aýdyň. Galdyrylan dyngy belgilerini we harplaryny goýup göçüriň.

1. Şolaryň hem takmynan bir ýüz ellisi boşdy. (S.Ataýew. «Gazap»). 2. Meniň bilişime görä siziň häzir şol ýerde bolmagyňyz gerek. (B.Kerbabaýew «Aýgytly ädim»). 3. Şeýlelikde ilkinji geografik atlar döreyär. (S.Ataýew «Edermenlik»). 4. Dogr..sy on..ň bu gödekligini

özümem halamadym. (*Žurnaldan*). 5. Aknuryň geçmişinden umuman habarlydyk. 6. Dogrudanam böwrekleri Kümüş gelnejemiň bilgeşleýin alyp galan bolmagy ahmaldy. 7. Belki bu olaryň üýtgeşik gowulygyndandyr. 8. Umuman gazet işi meniň işim däl eken. 9. Diýmek ony hem işden giden hasap edäýmeli. 10. Birinjiden-ä gazetde işläp başlalyň bäre men bir zada açyk göz ýetirdim. 11. Men birinjiden-ä dok. Ikinjidenem gaty gyssanýan. (*Žurnaldan*).

12. Çagadyr elbetde deň däl bu zatlar,

Galmagal, gykylyk eder bezzatlar. (*A.Kekilow*).

221-nji gönükme. Intonasiýany dogry ulanyp okaň. Giriş sözleriň sözlemdäki hyzmatyny düşündiriň. Göçüriň. Dyngy belgilerini goýuň we giriş sözleriň yz ýanlaryndan olary shemada görkeziň.

– Artyk sen çaky meni ýagşy tanaňok... Menden bir-ä iki söz çykmaz bir-de halky ynjydanymy eşitmersiňiz.

Men seniň sözüňe elbetde düşüňän.

Olaryň halyna Artygyň ýüregi awady!

– Mundan soňra meniň bu ýerde galmagym ýeke meniň üç..n däl beýleki siziň üç..n hem hatarly. Men çykyp gitsem, şol howp belki sizden sow(?)lar. (*B.Kerbabaýew. «Aýgytly ädim»*).

Birinjiden olaryň hemmesi adamyň zähmetiniň we döredijiliginiň miwesi ikinjiden gurulýan döredilýän zatlaryň hemmesi adam üç..n döredilýär ahyryn. (*S.Ataýew. «Gazap»*).

222-nji gönükme. Sözlemleriň degişli ýerlerinde giriş sözleri getiriň. Göçüriň. Gerekli dyngy belgilerini goýuň we giriş sözleriň yz ýanlaryndan olary shemada görkeziň.

Nusga: Sen otag günlrini ösd..rip ýetişdirmäge ökdellänsiň – Belki, [G,] sen otag günlerini ösdürüp ýetişdirmäge ökdellänsiň.

1. Pikire şübhelenilýändigini aňladyň.
 - a) Hokkeýe tomaşa edendirler.
 - b) Bu gün Ogulbagt üzümü Şöhratdan köp ýygan bolsa gerek.
 - ç) Süleýmanyň su(?)ratyny çekersiň.
2. Pikiriň tertibini, yzygiderliligini görkeziň.
 - a) Ogulnar, Mahynur öňe saýlandy.
 - b) Sapaklaryny oňat özleşdirmäge, öz..ni göreldele alyp barmaga çalyşmaly.
 - ç) Goragçylar we hüjümçiler garşydaşlarynyň derwesine gü(?)çli hüjüm etdiler.

223-nji gönükme. Giriş sözleriň aňladýan manylary boýunça haýsy topara degişlidigini aýdyň. Göçüriň. Galdyrlan dyngy belgileri we harplary goýuň.

Elbetde alymlaram gur(?)l..şykçylaram ýerasty suwla-ryň ýokary göteriljeg..ni öň..nden gör..pdiler, şon..ň üç..nem zerur möçberdäki zeýkeş gazmak işlerini çyzga girizipdiler... Iş döwründe bir zady görkezdi has dogr..sy alymlaryň öňden aýdan pikirlerini tassyklady... Birin-jiden suw betonyň içindenem syzyp geçýär. Ikinjidenem kanalyň boýunda ýüzlerçe müň gektar ýere ekin ekilýär. Mysal üç..n gowaça ekip ýetişdirmek üçin, tom(?)suna iň azyndan 5–7 gezek suwarmaly. (*S. Atayew «Gazap»*).

224-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde giriş sözler getirilýän baş sany sözlem tapyp, depderiňize ýazyň. Sözlemle-ri alan çeşmäňizi görkeziň.

225-nji gönükme. Özünizden ýüz tutma sözleriň, jogap sözleriň we ümlükleriň her birine degişli iki sanydan sözlem düzüň.

226-njy gönükme. [G,], [,G,], [G,] shemalaryna laýyk gelýän sözlemleri düzüp depderiňize ýazyň.

§ 49. GİRİŞ SÖZLEM

«Giriş sözler» diýen tema geçilende, bu sözleriň sözlemdäki pikire bolan garaýşy aňladýandygy aýdylypdy. Edil giriş sözler ýaly, giriş sözlemler hem bu hyzmaty ýerine ýetirip bilerler .

▲ Esasy sözlemiň içinde gelip, şol sözlemdäki pikire bolan garaýşy aňladýan sözlem giriş sözlemdir.

Meselem:

Magtymguly barada häzire çenli ýazyılan iň gowy eserleriň biri – ol meniň kalbyma rahatlyk, ruhy lezzet berýän «Dowamat-dowam» poemasydyr. (*Gazetden*).

Giriş sözlemler many we intonasiýa taýyndan giriş sözlere meňzeş bolsalar-da, olary bir-birlerinden tapawutlandyrmak mümkin.

Giriş sözler	Giriş sözlemler
Baş agzalary bolmaýar. Meselem: Megerem, ol ýalňyşýan dälidir. Gutarnykly pikir aňlatmaýar. Bile gelen sözlemin-den intonasiýa taýdan gowşak bölünip aýdylýar.	Baş agzalary bolýar. Meselem: Düýn, seniň habaryň bardyr, mekdepde uly dabara boldy. Gutarnykly pikir aňladýar. Esasy sözlemden intonasiýa taýdan mese-mälim bölünip aýdylýar.

Giriş sözlemler sözlemiň dürli ýerlerinden gelip biler. Olar esasy sözlemden otur, kese çyzyk ýa-da ýaý arkaly aýratynlandyrylýar.

Meselem::

Sen ony tanamaly, bize Mämmetmyrat agtyjagyny getirjek (*Žurnaldan*). Ertir mekdebimizde meşhur sazanda bilen (oňa ýakynda hormatly at hem berlipdir.) duşuşyk boljakdygyny aýtdylar. Ine, şu ojagyň başynda, öýümiň içinde öz oglumyz öz dilimizde okap berende, bu bize başdan-aýak düşnükli boldy. (Ýok, munuň aýdýan zatlarynyň köpüsine men henizem düşünmeýärim). (*N.Saryhanow*).

227-nji gönükme. Giriş sözleri we giriş sözlemleri tapyň, olaryň tapawutlaryny düşündiň. Göçüriň. Giriş sözleriň aşagyny göni çyzyk bilen, giriş sözlemleriň aşagyny bolsa tolkunly çyzyk bilen çyzyň. Degişli dyngy belgilerini goýuň.

Nusga: Ýöne, çakym çak bolsa, sen meni, megerem, Saýada garanda nebisjeňräk göräýen bolsaň gerek.

1. Ýadyňda bolmazmy³ goşa¹ deregi «Guml..lardan-da» agzapsyň ahyry. (*B.Hudaynazarow. «Ynsap»*). 2. Ýadyňa düşýärmä baş alty ýyl mundan owal «Belentlik» diýen makala ýazyppydyryň.² (*S.Ataýew «G»*). 3. Şäheriň mejlisler zalyny gören bolsaňyz Daşkent döwlet uniwersitetiniň² aktlar zalyna çalyň edýär. 4. Gepiň gerdişine görä aýtsak mun..ň¹ bir oňat tarapy hem bar.

228-nji gönükme. *Biz ony tanarys, ony sen bilýärsiň* giriş sözlemlerini esasy sözlemiň içinde getirň, özüňizden iki sany sözlem düzüň.

Giriş sözlemiň aňladýan manylaryna we sözlemde ulanylyşlaryna görä bolünişleri:

Manylary	Giriş sözler	Mysallar
1. Şübhelenmezligi ýa berk ynanmagy aňladýanlar.	Elbetde, şýbhesiz, hakykatdan-da, dogrudan-da, gümansyz...	Dogrudan-da, onuň häsiýetinde Edenli ýigitleriňki ýaly dogumlylyk bardy. (<i>Gazetden</i>).
2. Başganyň ýa özüniň pikirine daýanmagy aňladýanlar.	Meniňçe, seniňçe biziňçe onuň pikirçe, onuň aýtmagyna görä	...Biziňçe, şol pikirler kesgitlenen we tassyklanan pikirler däl. (<i>Gazetden</i>).
3. Netije çykar­magy, jemlemegi aňladýanlar.	Diýmek, diýmeli, eýsem bolsa, mahlasý, şeýlelikde, netijede, sözüň gysgasy, umuman...	Özbekistanyň, umuman, onuň halkynyň ady dünýä metbugatynda barha köp agzalýar. (<i>Gazetden</i>).

4. Ikuçlylygy görkezýänler	Ähtimal, belki, megerem, çaky...	– Maňa mälim etmedi weli, çaky gyssagly barmaly ýeri bar bolara çemeli. (B. K.).
5. Pikiriň tertibini bildirýänler	Birinjiden, bir tarapdan, ikinjiden, ikinji tarapdan, galyberse-de...	Olaryň soraglaryna, bir tarapdan, Gabak hojam jogap berse, ikinji tarapdan, Eneküti totam jogap bererdi. (H. D. «Ykbal»).

Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözleriň sintaktik derňew edilişi.

I. Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözleri sözlemeden tapmak.

II. Olaryň görnüşini ýüze çykarmak:

- 1) Ýüz tutma sözler;
- 2) Jogap sözler;
- 3) Ümlükler;

III. Giriş sözlerler.

VI. Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözleriň sözlemdäki hyzmaty.



Gaytalamak üçin soraglar:

1. Nähili sözlere ýüz tutma sözler diýilýär?
2. Jogap sözleriň kesgitlemesini aýdyň.
Olary doly däl sözlemlerden tapawutlandyryp bilýärmisiňiz? Subut ediň.
3. Ümlükleriň bile gelen sözlemleriniň pikir aňladyşyna täsir edişini düşündiriň.
4. Aňladýan manylaryna görä, giriş sözler haýsy toparlara bölünýärler? Olaryň sözlemdäki hyzmaty barada aýdyň.
5. Giriş sözler bilen giriş sözlemleriň esasy tapawutlary nämelerden ybarat?

VII SYNPKA GEÇILENLERI GAYTALAMAK

229-njy gönükme. Söz düzümleriniň baglanyş ýollary barada öwrenenleriňizi ýatlaň. Göçüriň. Ylalaşma, eýerme, ýanaşma ýoly bilen baglanyşan sözleriň hersine aýry-aýrylykda ýazyň. Olaryň her görnüşine degişli özüňizden hem iki mysal goşuň.

Meniň enem, sahna seretdi, täze mekdep, siziň göläňiz, sözlerini diňledi, oğlanlar geldiler, olaryň işi, arassa otag.

230-njy gönükme. Sözleriň baş agzalary barada öwrenenleriňizi ýatlaň. Olaryň görnüşlerini, haýsy söz toparlaryndan ýasalyp bilýändiglerini aýdyň. Göçüriň. Eýe bilen habaryň aşagyny çyzyň.

Päliazan Şukli melek Bugra hatyna şerap süzd.. rip, Salyr gazany armanda goýmagy ýüregine düwýär. Muny eş(?)den Bugra hatyn otly köýnek geýýär. Ol oguz gyzlarynyň ýanyna baryp:

– Duşman Gazanyň hatynyny aňjak bolsa, kyrkyňyz kyrk ýerden «men» men diýip jogap berersiňiz-diýýär. Gyzlar on..ň öwredişi ýaly hereket edýärler.

Jany ýanan Şukli melek Gazanyň ogly Orazy öldürip, onuň etini gyzlara iýdirmegi buýurýar. «Her kim iýse degmäň. Iýmese şol Gazanyň aýalydyr, getiriň» diýýär. («*Gorkut ata*»).

231-nji gönükme. Eýe bilen habaryň arasynda kese çyzyk goýluşyny düşündiriň. Nakyllary göçürip, eýe bilen habaryň arasynda kese çyzyk goýuň. Onuň sebäbini aýdyň.

Malym janym. Ekseň ekin, baksaň goýun. Ar ganaty at. Köpüň dilegi kölüň suwy. Il agzy keramat.

232-nji gönükme. Sözlemin aýyklaýjy agzalary, olaryň görnüşleri we sözlemdäki hyzmaty barada gürrüň beriň. Göçüriň. Aýyrgyçlaryň we doldurgyçlaryň aşagyny çyzyň.

Bugra hatyn ogly Orazy ýagdaý bilen tanyşdyrýar:

– Ogul, seniň etiňden iýeýinmi ýa porsy duşmanyň düşegine gireýinmi? Atanyň-Gazanyň namysyny ýere ýynmy, näme edeýin, oglum?

– Bu nä sözd..r, ene. Meniň üçin aglama. Goý, meni para-para etsinler. Etimi dograp, gara gowurma³ öw..rsinler. Kyrk gyza bersinler. Olar bir iýse, sen iki ýgin. Seniň Gazanyň aýalydygyňy duşmanlar bilmesinler. Ölen men bolaýyn, ýöne atamyň mertebesini basgylanmasyn⁴. («*Gorkut ata*»).

233-nji gönükme. Deňdeş agzalary tapyň.

Şunluk bilen bir näçe gün geçenden soň, Gözeli aljagyny has çynyrgatdy. Aýalyny aýryp, hatyny berdi we goşuny paýlaşdy. Ussa bir tam, bir düşek keçe, bir ýassyk, bir çäýnek, bir käse we şunuň ýaly zatlardan ýetdi.

Dört aýaklydan bolsa guýrugy küle bir gök eşek ýetdi. Çagalary bolsa ejesiniň ýanynda bolmaga göwnediler.

Soň ussa özine timar bermäge başlady. Ol sakgal-murdandan zat goýman aýyrdy. Geýim-eşigini-de üýtgedip ug-rady⁴. Ozaly bilen egnine maýka, aýagyna jalbar geýdi. Maýkanyň etegini jalbarynyň içine salyp gezmegi çykardy. (A. Durdiýew «*Bally molla*»).

234-nji gönükme. Göçürň. Deňdeş eýeleriň, habarlaryň, aýyrgyçlaryň, doldurguçlaryň aşagyny çyzyň.

1. Kitaplary okaman, hakyky bilm alyp bolmaz, onsuz lezzet-de, dilewarlyk-da, her taraplaýyn giň düşünelilik-de ýokdur we bolup-dabilmez. (A. Gersen).

2. Adamyň ähli zady: ýüzi-de, egin-eşiği-de, kalby-da, pikiri-de gözeli bolmalydyr. (A.P. Çehow).

3. Türkmen şahyrlary Gündogaryň Nyzamy, Nowaýy ýaly beýik söz ussatlaryna eýeripdirler. (Žurnaldan).

235-nji gönükme. Göçüriň. Deňdeş eýeleriň, habarlaryň, aýyrgyçlaryň, doldurgyçlaryň aşagyny degişli çyzyklar bilen çyzyň. Galdyrylan dyngy belgilerini we harplary goýuň.

Dost..ňy betbag(?)tçylykda goýma Dost..ňa wepaly bolmak dostuň bilen diňe bir şatlygy däl eýsem gamgussany hem paýlaşmak di..mekdir. Dost..ňda ýalňyşlyklar kynçylyklar synaglar bol..p biler.

Dostl..k we menmenlik barlyş..ksyzdyr hem-de bir ýere sygşjak zat dälidir. (*Suholminskiý*)

236-njy gönükme. Goşgyny okaň. Aýyklaýjy agzalary tapyň.

Unutma

(Goşgy gysgaldylyp alyndy)

Alym bolup uly syrlar açanda,
Ganat baglap al-asmana uçaňda,
Döşüň gerip gay böwsüp geçeňde,
Dilleriň dürdäneler seçeňde,
Alkyşlar diýilse seniň adyňa,
Mugallymyň mydam düşsün ýadyňa.

Ussa bolup jaýyň kerpijin öirseň,
Gözlegler geçirip daglary dörseň,
Deňizde, derýada, çöllerde ýörseň,
Nebit, gaz agtaryp wyşkalar gursaň,
Kuwwat berer mydam seniň badyňa,
Mugallymyň salyp dursaň ýadyňa.

(*B.Japarow*)

237-njy gönükme. «Meniň halaýan hünärim» temasynda döredijilikli beýannama ýazyň.

MAZMUNY

Türkmen edebi diliniň kämilleşişi.....3

Geçilenleri gaýtalamak

§1. Işlik şekilleri.....8

Sintaksis we punktuasiýa

§ 2. Söz we söz düzümi.....12

§ 3. Erkin we durnukly söz düzümleri.....16

§ 4. Sözlem.....20

§ 5. Sözlemleriň aýdylyşy we pikir aňladyşy boýunça bölünişi.....22

§ 6. Sözlemde sözleriň baglanyşygy.....27

§ 7. Sözlemde logiki basym.....33

§ 8. Pauza we intonasiýa34

§ 9. Sözlemde sözleriň tertibi. Poeziýada inwersiýa37

Sözlemiň baş agzalary

§ 10. Baş agzalar barada umumy maglumat.....39

§ 11. Eýe.....41

§ 12. Sada we goşma eýe.....44

§ 13. Eýäniň dürli söz toparlaryndan bolşy.....46

§ 14. Habar.....49

§ 15. Sada we goşma habar.....51

§ 16. Habaryň dürli söz toparlaryndan bolşy.....53

§ 17. Eýe bilen habaryň ylalaşygy.....56

§ 18. Eýe bilen habaryň arasynda kese çyzygyň goýluşy.....58

Sözlemiň aýyklaýjy agzalary

§ 19. Aýyklaýjy agzalar barada umumy maglumat.....61

§ 20. Aýyrgyçlar.....64

§ 21. Degişlilik aýyrgygy.....67

§ 22. Sypat aýyrgygy.....70

§ 23. Meňzetme aýyrgygy.....72

§ 24. Doldurgyçlar75

§ 25. Wagt doldurgygy.....76

§ 26. Orun doldurgyjy.....	78
§ 27. Ýöneliş doldurgyjy.....	81
§ 28. Ýeňiş doldurgyjy.....	84
§ 29. Hakyndalyk doldurgyjy.....	86
§ 30. Çykyş doldurgyjy.....	88
§ 31. Sebäp hem maksat doldurgyjy.....	90
§ 32. Hal-ýagdaý doldurgyjy.....	92
§ 33. Meňzetme doldurgyjy.....	96

Deňdeş agzalar

§ 34. Sözlemiň deňdeş agzalary barada umumy maglumat.....	100
§ 35. Deňdeş eýeler we deňdeş habarlar.....	104
§ 36. Deňdeş aýyrgyçlar we deňdeş doldurgyçlar.....	107
§ 37. Deňdeş agzaly sözlemde baglanyşyk we dyngy belgiler.....	110
§ 38. Sözlemde deňdeş agzalar bilen ulanylýan jemleýji sözler.....	116

Ýönekeý sözlemleriň gurluşy

§ 39. Ýygnak we ýaýraň ýönekeý sözlemler	120
§ 40. At sözlemi.....	122
§ 41. Doly we doly däl sözlemler.....	124
§ 42. Eýeli we eýesiz sözlemler.....	128
§ 43. Eýesi näbelli sözlem.....	132

Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözler

§44. Sözlem agzasy hasaplanmaýan sözler barada umumy maglumat.....	136
§ 45. Ýüz tutma sözler.....	137
§ 46. Jogap sözler.....	141
§ 47. Ümlükler.....	144
§ 48. Giriş sözler.....	146
§ 49. Giriş sözlem.....	151

VII synpda geçilenleri gaýtalamak.....	154
---	------------

O'quv nashri

**Xonmatov M., Xonmatov A.,
Razzoqova K., Soyunova G.**

TURKMAN TILI

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
7-sinfi uchun darslik

(qayta ishlangan to'rtinchi nashri)

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyodorlik kompaniyasining
Bosh tahririyati
Toshkent — 2017

Redaktor — *K. Hallyýew*
Çeper redaktor — *F. Basharova*
Tehredaktor — *R. Bobohonova*
Korrektor — *K. Hallyýew*
Sahaplaýjy — *L. Tsoy*

Neşirýat lisenziýasy AI № 201, 28.08.2011

Çap etmäge 2017-nji ýylyň 20-nji aprelinde rugsat edildi.
Ölçegi 60×90^{1/16}. Ofset çap ediliş usuly. Ofset kagyzy. Times New
Roman garniturasy. Kegli 13; 12. Şertli çap listi 10,0. Neşir listi 9,0.
890 nusgada çap edildi. Buýurma № 17-397.

Özbekistanyň Metbugat we habar agentliginiň
«O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.
Daşkent – 129, Nowaýy köçesi, 30.

Kärendä berlen dersligiň ýagadaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady we familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Derslik kärendä berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtaryp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky bahalamak ölçegine görä doldurulýar:

Täze	Dersligiň kärendä birinji gerek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Gowy	Sahypalary bitin, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyk. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, sahypalarynda ýazgy we çyzgylar ýok.
Kanagatlanarly	Sahypalary eplenlen, çyzyklar çyzylyp gyalary ýyrtylan, dersligiň esasy böleginden aýrylmak halaty bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly timarlanan. Gopan kagyzlary gaýtadan bejerlen, käbir sahypalaryna çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Sahypalaryna çyzylan, esasy böleginden aýrylan ýada bütinleý kanagatlanarsyz timarlanan. Sahypalary ýyrtylan, käbirleri ýok, çyzylan, böýalan. Dersligi dikeldip bolmaýar.

O‘quv nashri

**Xonmatov M., Xonmatov A.,
Razzoqova K., Soyunova G.**

TURKMAN TILI

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
7-sinfi uchun darslik

(qayta ishlangan to‘rtinchi nashri)

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyodorlik kompaniyasining
Bosh tahririyati
Toshkent — 2017

Redaktor — *K. Hallyýew*
Çeper redaktor — *F. Basharova*
Tehredaktor — *R. Bobohonova*
Korrektor — *K. Hallyýew*
Sahaplayjy — *L. Tsoy*

Neşirýat lisenziýasy AI № 201, 28.08.2011

Çap etmäge 2017-nji ýylyň 20-nji aprelinde rugsat edildi.
Ölçegi 60×90^{1/16}. Ofset çap ediliş usuly. Ofset kagyzy. Times New
Roman garniturasy. Kegli 13; 12. Şertli çap listi 10,0. Neşir listi 9,0.
144 nusgada çap edildi. Buýurma № 17-398.

Özbekistanyň Metbugat we habar agentliginiň
«O‘zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýünde çap edildi.
Daşkent – 129, Nowaýy köçesi, 30.